

**KAPOSI MÁRTON AZ EGYÉNI REJTŐZKÖDÉS MINT LÉTÁLLAPOT
ÉS MINT ÉLETSTRATÉGIA
2004**

1. Az egyéni rejtőzködés lényege és sokfélesége

A rejtőzködés problémája szinte mindig jelen volt az önmagát tudatosító ember életvitelében és kultúrájában, és amilyen mértékben önállósult az egyes ember a társadalom egészén belül, olyan mértékben vált számára hol inkább csak lehetőségessé, hol nagyon is szükségessé annak megértése, illetve eldöntése, hogy mint egyén miként viszonyuljon az elrejtőzés

különböző formáihoz, mennyire vonja be azokat is - sok más mellett - a saját életének alakításába. Az igen bonyolult és következményeit tekintve szinte mindig sorsdöntő probléma sokáig csak a mindennapi gondolkodás szintjén merült fel; jelentőségének megfelelő színvonalon csupán az antikvitás mind mélyebb válságokkal is terhes periódusaiban fogalmazódott meg, elsősorban a költészet és a filozófia bizonyos alkotásaiban. Nagyon fontos, mind gyakrabban fölvetett és ábrázolt, több szempontból is megközelített problémaként a nagy francia forradalom utáni időszakban kezdték kezelni, mikor a nagyarányú fordulat után kibontakozó új társadalomban a korábbiakhoz képest meglehetősen másféle életformák közé kényszerültek az emberek, ami általában nem kedvezett szerves egyéni fejlődésük kibontakozásának, zavarta és hátráltatta személyes identitásuk tudatosulását, mégpedig elsősorban azzal, hogy hasadást hozott létre az egyénben: szétválasztotta egymástól az ember személyes mivoltát, vagyis az őt másoktól megkülönböztető személyazonosságát (ipse, selfhood, ipseité, Selbstheit), illetve állandóan változva is önmagaként megmaradó, saját egyéni lényegéhez képest nem más személyiségi önazonosságát (idem, sameness, memeté, Gleichheit).¹ Az e korok egyéneit vizsgáló szerzők a rejtőzködés mint téma első igényes elméleti leírásakor többé-kevésbé egyetértettek abban, hogy az egyén belső világa (mentalitása, jelleme stb.) nem maradhat változatlan egész élete folyamán, bizonyos mértékű azonosság keretei között kisebb-nagyobb egyenetlenséggel tendenciaszerűen módosul, és ez a fajta változás a szintén nem átalakulások nélküli testi ("tárgyi", "dologi") azonosságváltozásokkal szoros összefüggésben, részben azok által közvetítetten

megy végbe. Igazán problematikusnak a személy olyan jellegű komplex átalakulását tekintették, amelynek során a személyazonosság látszólag megszűnik vagy legalábbis nehezen ellenőrizhetővé válik, mert a rejtőzködők vagy olyan látszatot alakítanak ki - mégpedig ténylegesen - bizonyos nagyon tudatosan megszervezett tevékenységek együttese révén, aminek következményeként a régi személyük eltűnik, ők pedig más személyként mutatkoznak újra az interperszonális kapcsolatok rendszerében, vagy pedig - a szellemi kultúra (többnyire a művészet) valamely képződményében fiktív módon (legtöbbször fatális metamorfózisként) ábrázolva - olyan különös, befolyásolhatatlan és ellenőrizhetetlen átalakuláson mennek keresztül, aminek eredményeként egészen más valakivé vagy valamivé (gólyává, bogárrá, rinocéroszá stb.) válnak. Az erről elmélkedők nem vonták kétségbe, hogy az egyén radikális testi, személyazonosságbeli (ipse) identitásváltozása annak személyiségi önazonosságát, benső mivoltát (idem) sem hagyja érintetlenül, vagy az előbbi éppen az utóbbi jelentős átalakulásának a következménye, de annak magyarázata tekintetében nagyon eltérő álláspontok alakultak ki, hogy a külső és a belső önazonosság, az ipseitas és az identitás milyen mértékben alakítja egymást, sőt egyáltalán mi az értelme a személyazonosság megváltoztatásának, illetve az ilyen természetű átalakulások elszenvetésének.

Erik H. Erikson a személyiség önazonosságát - a külső és a belső szintézise, illetve az utóbbi meghatározó szerepe mellett - lényegileg konzisztensnek tekinti, amit ritka kivételként vált fel identitászavar, vagyis az identitásdiffúzió és a hamis identitás kialakulása. Paul Ricoeur hangsúlyozza, hogy mind a normális, mind a sérült egyén esetében fontos gondosan tisztázni, hogy tulajdonképpen kinek és milyen jellegű önazonosságáról van szó. Ricoeur különválasztja az egyén tárgyi azonosságát (ipse) és személyes önazonosságát (idem), és ezeket kvantitatív, illetve kvalitatív kritériumok alapján részletesen jellemzi. Szerinte a tárgyi (testi, dologi) azonosság (identité-ipse) értelmezéséhez elsősorban kvantitatív jellemzőket használhatunk: az anyakönyv, a naptár, a térkép és más hasonló dokumentumok által rögzített adatokat, amelyek hitelessége bármikor ellenőrizhető; ezek tanúskodnak az egyén numerikus identitása mellett, kétségtelenné teszik az egyénnek az emberiség minden más tagjától való különbözőségét. A tárgyi azonosság ilyen "hűvösen tárgyilagos" megállapítására bármelyik másik egyén törekedhet, aki esetleg nincs is az illetővel kapcsolatban, sőt az egyén is közelíthet így önmagához, de csak egy "semleges harmadik" gondolatilag felvett pozíciójából. Ezt az identitást (identité-ipse) a fizikai-biológiai változások - noha lényegileg azok révén áll fenn - alapvetően nem befolyásolják, sőt ezt a fajta meghatározottságot sem lehet egykönnyen megszüntetni (legfeljebb elpusztítani), az ilyen alapon álló különbözősézt, vagyis a pozicionális differenciát nem lehet felszámolni, s ez fejezi ki a legnyíltabban, mennyire nem

tudunk nem önmagunk lenni, ami természetesen nem csupán testi különállásunk (corpusunk) miatt van így.² Egészen más jellegű a személyes önazonosság (identitás-identem), ami kvalitatív alapon ragadható meg. Belsejében egy dinamikus én működik, aki összefogja és irányítja a személyiséget, és akinek az azonosságára - paradox módon - éppen az a jellemző, hogy állandóan változik, vagyis kisebb-nagyobb egyenetlenségekkel folytonosan reflektálja, korigálja, újradefiniálja önmagát. Tárgyi azonossága csak alapja ennek, pozicionális különbsége mindössze fontos feltétel hozzá, maga a változás egy folyamat lényegi azonossága; az egész együtt: nagyon különböző kölcsönhatások eredményeinek csak az adott egyénre szingulárisan, éppúgy és nem másképp jellemző asszimilálása. A személyes önazonosság (identitás) tehát éppen a maga történetében egységes egyéni módon. A személyes identitás legfontosabb jellemzőit - J-P. Codol és C. Gordon nyomán - a következő kritériumok alapján állapíthatjuk meg: különbözőség (differencia), állandóság (konzisztencia), egységesség (koherencia), önállóság (autonómia), értékelés (valorizáció), valamint tudatosság és önátalakítás.³

A rejtőzködő egyének leírása és minősítése során is a fenti szempontokat kell alapvetőknek tekinteni, hiszen a homo abscondens olykor csak alig eltérőt tesz ahhoz képest, amit mások tesznek, illetve jól felismerhetően az ellentétét csinálja annak, amit mások csinálnak. Az önmegváltoztatás sokféle eszközét használók és igen változatos formáit megvalósítók a nagyon eltérő típusú szándékok és célok alapján, a tudatosság különböző szintjein cselekszenek, de azért mindig személyes önazonosságuk (identitás) valamilyen mértékű megmentésére törekszenek végül is. A kismértékű önfelfedés és a módosított önmegmutatás, a személyes kilét (ipseitas) vagy a személyiségi mibenlét (identitas) másmilyenen történő beállítása vagy látni engedése, elsősorban vagy a külső, vagy a belső másmilyenként történő megmutatása - ahhoz hasonlóan, ahogy Georg Simmel szerint a titkolózás vagy Jan Huizinga szerint a játék - különböző fokokban és eltérő funkciókkal benne van az emberi tevékenységek legtöbbszörében, illetve bizonyos esetekben önálló megnyilvánulásmóddá specifikálódik. Egyébként a titkolózás és a játék nagymértékben beleszövődik a rejtőzködés bizonyos formáiba. Különböző okok miatt nehéz megállapítani a már rejtőzésnek tekinthető minimumot, illetve - ha valóban ilyen - a legteljesebbnek tekinthető elrejtettséget, hasonlóképpen nem könnyű elkülöníteni az egyes álcázó formák elrejtő fokozatait; inkább azt mondhatjuk - a tudományelmélettől kölcsönzött terminusok segítségével kifejezve⁴ -, hogy a rejtőzködésnek is vannak "erős program"-jai (például a feltétlen inkognitó) és még több "gyenge program"-ja (mint a szélhámosság, konformizmus). A rejtőzködő egyéneket olyan alapon lehet hozzávetőleges pontossággal rendszerezni, hogy mennyire szándékosan, tudatosan és aktívan, az álcázó eszközök milyen repertoárjával, továbbá mennyire alkalmilag vagy

tartósan szeretnék elrejtteni elsősorban a kilétüket vagy a mibenlétüket. A legteljesebb elrejtőzésnek a feltétlen inkognitót, vagyis a "legerősebb program" megvalósítójának az ezt sikeresen kialakító egyént tekinthetjük (például hosszú időn át ilyen Pirandello regényhőse, Mattia Pascal). A skála másik végére a már szinte nem is rejtőzködő, jóformán csak alig észrevehető és ezért énünket tekintve érdemlegesen nem ismert ráhagyatkozókat helyezhetjük (mint amilyen Beckett-nél a Godot-ra váró Estragon és Wladimir). Ez utóbbiakat elsősorban az a szituáció rejti el valamennyire, amely nem kedvez személyiségük érdemibb vonásai megmutatásának, valamint annak a szándéknak a hiánya, amely ugyan nem irányul elrejtőzésre, de legalább ennyire a kellő önérvényesítésre sem. Ez az elrejtőzés "leggyengébb programja", az elrejtettség olyan "nulla foka", amelyben az egyén tulajdonképpen csak elszenvedi az elrejtettséget. Innen kiindulva erősödhet az a tudatosság és aktivitás, amely magára az elrejtőzésre is irányul, sőt az egyén egyre inkább megfontoltan választja és alakítja azokat a szituációkat, látszatkeltező tevékenységformákat, amelyek őt az általa kívánt szempontból, mértékben és módon elfedik. Kirajzolódnak az önelrejtés olyan változatos formái, amelyek létrejöttében - John R. Searle terminusaival⁵ jellemezve - magát az elrejtőzés valamilyen fokát és formáját egy határozottan arra irányuló előzetes intenció előzi meg, és az elrejtést közvetlenül előidéző cselekvésbeli intenciók lényegében ennek alárendelve valósulnak meg. A rejtőzködés olyan szervezett és intézményesített formáit figyelmen kívül hagyva, mint a konvencionális (varázsló, bo-hóc, álarcosbál résztvevője) és a professzionális (titkosügynök, színész, foglalkozásszerű bűnöző), és csak az egyéni életstratégia alakítása szempontjából közvetlenül fontos 1. alkalmi és 2. perspektivikus rejtőzködéseket, valamint 3. az inkognitót tekintetbe véve az alábbi típusokat és megvalósulási formáit vesszük alapul.

1. Az alkalmi (okkasionális) rejtőzködők esetében a személyes identitás diszperzióján kívül fontos szerepet kap a véletlenszerűen felmerülő kedvező lehetőség, és ilyenkor a rejtőzés nagyon bizonytalan eredendő intencionalitását kiegészíti az alkalom szülte határozottabb eredeztetett intencionalitás. Az alkalmi rejtőzködés a) bizonytalanabb, kevésbé egyértelmű formáit valósítják meg - az eredendő előzetes intenció híján, vagyis mint önelrejtést nagyon spontánul - a beletörődők, az önáltatók, a különcök, a lázadók, az abszurd emberek; ezek átlagoshoz képest szokatlan cselekvései inkább leárnyékolják, mintsem elrejtik személyiségi önazonosságukat (identitás). Az alkalmi rejtőzködés b) határozottabb, egyértelműbb változatai - amelyeknél van előzetes szándék, de az nem átgondoltan irányul az elrejtésre, vagyis az eredendő szándék nem elrejtő - olyan tudatos cselekvéseket valósítanak meg, amelyek úgy mutatják részben másmilyennek a személyiségi önazonosságot (identitás), hogy az eredetihez képest jobbnak állítják be; ezt teszik a hazudozók, a képmutatók, a csábítók, az

intrikusok és a szélhámosok.

2. Az általában nagyobb fokú céltudatossággal tevékenykedő és más távlatokban gondolkodó perspektivikus rejtőzködők már életvitelük egészének szintjére emelik a rejtőzködést, életstratégiájuk elemeivé avatják a mímelés legkülönfélébb módjait. Ennek is van a) egy kevésbé tudatos szintje: ezen működnek a konformisták és a karrieristák; az ő globális előzetes és eredendő szándékuk az érvényesülés, ez párosul a szükséges alakoskodások eredeztetett szándékával, ami olyan további eredeztetett cselekvési szándékokkal egészül ki, amelyeket az előállt helyzetek megkívánnak. A perspektivikus rejtőzködés b) tudatosabb szintjén állók - ezen élnek a remeték (a világból tervszerűen kivonulók) és a kalandorok - az előzőeknél is átgondoltabban építenek az elrejtőzésre: előzetes eredendő szándékaik között egy szinten áll - noha nagyon eltérő módon összekapcsolva - az önérvényesítés és az elrejtőzés, eredeztetett cselekvési szándékaik tekintetében viszont erősen divergálnak, mert cselekvései révén a remete alárendeli rejtett kilétét (ipseitas) fejlődő személyiségi önazonosságának (identitas), míg a kalandor ellenőrizhetetlen és követhetetlen megmásításokkal nemcsak megfoghatatlanná alakítja személyazonosságát (ipseitas), hanem az alkalmi más milyenségek sorozatát eszközévé is teszi problematikus személyazonossága (identitas) érvényesítéséhez és kiéléséhez.

3. Az inkognitó annyiban tér el az előbbi két nagy alaptípustól, hogy bizonyos fokig magában foglalja mind a perspektivikus, mind az alkalmi rejtőzés több mozzanatát is. Vagyis a) a feltétlen inkognitó (incognito sensu strictissimo) eredendő előzetes intencióját tekintve is önérvényesítő, de legalább önmegmentő elrejtésre irányul, végérvényesnek szánt megoldásként kezeli az elsősorban kilétet (ipseitas), másodsorban mibenléte (identitas) izoláló álcázásokat, de a magas fokú öntudattal, helyes önértékeléssel, személyiséget érlelő önmegváltoztatással - igazi perspektívát nyújtva - fejlettebb individuummá válni segíti a rejtőzködőt. Ugyanakkor b) a játékos és c) az ironikus inkognitó az előzetes szándék tekintetében nem, de a cselekvési szándékok szintjén sokban hasonlít az alkalmi rejtőzködésekhez.

A rejtőzködők így felvázolt logikai sorában az elrejtőzés mind teljesebbé válásának trendje figyelhető meg: a látszatkeltés intenciójának olyan erősödése, amelynek eredményeként az egyén (ipseitása és identitása együtt) a mind nagyobb mértékű másságot tünteti fel eredetinek és hitelesnek. Egyre nagyobb fokú manipulatív szándék vezérli az elleplezés eszközeinek alkalmazását. Tulajdonképpen nem titok létrehozásáról, hanem valóságossá tenni akart vagy ilyenné rögzített látszat elfogadtatási törekvéseiről van szó (titok jellege szinte csak a játékos és ironikus inkognitónak van).⁶ A felsorolt formák mellett bizonyos átmeneteket és kivételeket

lehet még megkülönböztetni.

E vonatkozásban átmenetinek azokat a viselkedés- és magatartásformákat tekintjük, amelyek a legkevésbé tudatosan és szándékosan, vagyis tulajdonképpen nem mímelik az egyén más milyenségét, de megjelenítőik alapvetően vagy olyan szituációba kerülnek, vagy olyan mértékben rendül meg a személyiségük, hogy a külső tényezők túldetermináló hatása és a szándék aluldetermináló szerepe miatt alapvetően félreismerhetővé válnak, énjük olyan "féloldalas" megvilágítást kap, hogy az a velük kapcsolatban lévőkben eleve hamis prezentált én-képet alakít ki, illetve további inadekvát viszonyulásra inspirál. Ilyenek az önpusztítók (öngyilkosok, drogfogyasztók, alkoholisták), a felesleges emberek, a destruktivisták, az elmebetegek stb.

Kivételeseknek azokat a kényszerből rejtőzőket tekintjük, akik vagy döntően a deszituáltságuk miatt vállalják a kényszerinkognitót, vagy pedig más személyektől eredő kényszer miatt fogadják el végül a kvázi inkognitót. A kényszerinkognitók (esetleg egyéb kényszerrejtőzködések) azért más milyenek, mert esetükben az álcázás csak a kilétre (ipseitas) terjed ki, az előzetes eredendő szándék pedig egyértelműen a személyiségi önazonosság (identitas) minél teljesebb megőrzése, illetve minél előbbi összekapcsolása az eredeti kiléttel (például álnéven bujkáló üldözött). A rejtőzködés egy különös, szinte fordított formája a kvázi inkognitó: ennek során nem a rejtőző mutatja másnak önmagát (identitas), hanem a vele kapcsolatban álló személyek vélik és tartják őt más lényegű valakinek (pseudo-identitas), amit az illető előbb-utóbb maga is elfogad, vagyis elbizonytalanodott személyes identitását egy hamis identitással váltja fel (például Max Frisch Andorra c. drámájában Andri).

A rejtőzködés persze igen sokféle egyéni formában nyilvánul meg, és az elrejtés eszközei nagyon különböző mértékben fedik el a rejtőző egyént. Maguk az álcázó eljárások is rendkívül változatosak, és mindig szorosan összefonódnak nemcsak egymással, hanem egyéb, mindenféle megmásítástól független megnyilvánulásokkal is, mint például a szerepek vagy a játékosság és humorizálás változatai. Mindezek következtében a különféle módokon rejtőzködő egyének viselkedése nagyon eltér egymástól, ráadásul a többi, "normálisan" viselkedő egyénnel összekeveredve (kommunikálva, kölcsönhatásba lépve) nyilatkoznak meg, így pedig tulajdonképpen arról van szó, hogy az összes egyén társadalmon belüli viselkedésének szóródásában - egy idealizált átlaghoz képest - a rejtőzködők mutatják a legnagyobb eltéréseket, illetve számszerűen kisebb gyakorisággal fordulnak elő és olyan szélsőségeket képviselnek, amik külön gondot jelentenek egy statisztikai törvény elméleti megfogalmazásakor, sőt rendszerint nem is veszik őket figyelembe. A

rejtőzködőknek a többi egyéntől való ilyen elszakítása szinte szükségszerűen abba az irányba viszi a vizsgálatokat, hogy azok során jól meg lehet ugyan érteni egy kuriózumhalmazt mint anomáliát vagy éppen anómiát, de aligha lehet bármi érdemlegesen újat mondani arról a statisztikai módon érvényesülő törvényszerűségről (paradigmáról), amihez képest a kuriózumok a szélsőségességet és a másságot képviselik. Tulajdonképpen enélkül még az sem kap megfelelő hangsúlyt, hogy a kuriózumok különössége is - a maga módján - egy bizonyos, nem egyöntetűen tudatos életvezetési törekvést (életirányítást) rejt magában, az extrém megnyilvánulások (az offenzív vagy defenzív rejtőzködés) mögött az önérvényesülés és az önmegmentés valamilyen életstratégiája húzódik meg. Egy nagy probléma marad nem is csupán megoldatlanul, de egyáltalán megfogalmazatlanul akkor, ha nem történik legalább kísérlet annak megmagyarázására, hogy milyen az a társadalmi közeg, amelyben az emberek az egyéni rejtőzködést (amely időnként tömegessé is szélesedhet) válsághelyzetük legmegvalósíthatóbb megoldásának vélik, átmenetileg sikeresen rejtőzködhetnek, de az esetek többségében mégis lelepleződnek. A rejtőzködés lehetősége és kényszere szorosan összefügg a rejtőzés motívumaival és intencióival, de ennek az összefüggésrendszernek a képe csak akkor rajzolódik ki határozottan és a maga teljességében, ha a rejtőzködők döntéseit összehasonlítjuk a másként cselekvők másféle döntéseivel, az ő nagyon eltérő önérvényesítő és önmegmentő törekvéseiket a másmilyenekével szembesítve próbáljuk értelmezni.

Jelenleg az egyéni rejtőzésről szólva alig tekintik azt többnek, mint valamilyen eléggé érdekes rendhagyóságot. A pszichológia pszichózisnak minősíti, a szociológia devianciaként tárgyalja, a kultúrantropológia liminalitásként emlegeti, a művészet kuriózumként ábrázolja; s ha a logika és a tudományelmélet nyelvén szólnának róla, akkor leginkább elfajulásként és anomáliaként említenek, mint ahogyan a mindennapi szóhasználat is többnyire az abnormális kifejezéssel illeti. A társadalom egészét figyelembe véve lehet csak az egyéni rejtőzködés problematikáját fontosabbnak tekinteni annál, mint ami a marginalitás vagy a latens létezés bizonyos megnyilvánulásainál több figyelmet érdemel. Kár lenne megfedkezni Edmund Husserl felfogásáról, aki az egyén és közösség viszonyát tekintve a normalitást tartja alapvetően jellemzőnek, illetve a kultúra normálképződményeit kísérő anomáliákat, rendellenességeket egyáltalán nem tekinti megdöbbentőnek, sőt ezek mindegyikét a rendszeren belüli "szabályos eset módosult alakja"-ként közelíti meg.⁷ Ezt alapul véve lehet - a pars extrema pro toto vagy inkább contra toto módszere segítségével - mind a társadalom mint rendszer egészéről, mind annak sokféleképpen rejtőzködő, de számát tekintve nem túl sok, rendhagyó módon cselekvő egyénéről valami érdemlegesen megtudni.

2. Az egyéni rejtőzködés bonyolult jelzésfunkciója

Kétségtelen, hogy a rejtőzködő egyén rendhagyó viselkedése, több nem szokványos megnyilvánulása már önmagában véve is jelzés értékű: arra utal, hogy valami nincs rendben az egyénnel, és ezt a társadalom spontán hatásai nem tudják korrigálni, mégpedig legtöbbször azért, mert a társadalomnak a szokásostól eltérő, újabb nehézségei vannak. Ennél az általában véve igaznak tekinthető megállapításnál nemcsak azért nem szabad megmaradni, mert elvontságánál fogva igen csekély az információértéke, hanem ezen túlmenően még azért sem, mert túlhangsúlyozza a kivételességet, a rendhagyóságot, és könnyen rögzítheti azt az egyoldalú vélekedést, amely a rejtőzködésben szinte csak az anomikus jelleget látja meg, mintegy a kelleténél jobban utalva arra, hogy a rejtőzködő embereket többnyire a lelki betegek (mikromániások, skizofrének stb.) vagy a törvényszegők (üldözött bűnözők és hasonló), esetleg az erősen deklasszálódottak között kellene keresnünk. Közvetlenül nem ezt sugallja, de a maga módján mégis megerősítheti ez a fajta megközelítés azt a fentiek folytatásaként megfogalmazható felfogást is, amely szerint a rejtőzködés csakis nagyfokú személyes identitászavar következménye és kifejeződése, vagy társadalmi túldetermináltság egyértelműen rossz következménye, tehát végső soron egy általánosabb - osztársadalmi - negatívumot érzékeltetni képes különös - érzékeny egyénekre jellemző - negatívum. A freudizmus és kifinomultabban a neofreudizmus kimutatta ugyan ennek a szemléletnek bizonyos módszerbeli hasznát és értékét, de ebből még korántsem következik, hogy ezt a látásmódot a társadalomfilozófiában lényeges módosítások és bizonyos kiegészítések nélkül lehetne alkalmazni. Kierkegaard inkognitó-felfogása is meg életének néhány megnyilvánulása is figyelmeztethet arra, hogy ezt a különleges módszert milyen nagy körültekintéssel lehet csak eredményesen alkalmazni.

A rejtőzködés szimptomatikus jellegének kiemelése lényegében egy rejtett ismeretelméleti problémát exponál; azt a kérdést veti fel: hogyan és milyen mértékben lehet az egyén és a társadalmi totalitás viszonyát az egyén nem átlagos cselekvéskomplexumából és attitűdjéből kiindulva más szempontú kutatások eredményeivel összhangba hozni és a kettő szintéziséből az egyiket is meg a másikat is pontosabban megérteni? A megoldás kulcsa az, hogy találunk-e olyan megfelelési viszonyokat, amelyek az ilyen egyént úgy kötik össze a társadalommal, hogy nem szokványos összetartozásuk végül is elég jól egyértelműsíthető.

Nagyon nehéz olyan megfelelési viszonyt felismerni, amely az egyén és az őt körülvevő létezők között fennáll, hiszen - mint az Schopenhauer óta eléggé köztudott,

még ha nem is mindig akceptált -, hogy az ember olyan létező, aki nagyfokú individualitást mutat. Szerinte "az akarat objektivitásának felső fokain azt látjuk, ahogyan az individualitás jelentősként előlép, különösen az embernél, mint az egyén-karakterek nagy különbözősége, vagyis mint teljességes személyiség".⁸ Minden egyed megismételhetetlen példány, ezért viszonyulásait az általános szintjén is nehéz sematizálni. Létezése, tevékenysége törvényeit ezért tekintik statisztikai jellegűeknek, amelyek szerint az általános körébe tartozó egyediek nagy szóródást mutatnak, illetve minden egyes létező nagymértékben eltér a többi egyestől. A rejtőzködők a legnagyobb mértékű eltéréseket mutatják a többiekhez képest, ezért különösségük jelzésértékét is nagy körültekintéssel lehet értelmezni. Emmanuel Lévinas rámutat arra is, hogy ez a különleges egyes-általános szerkezet már önmagában véve is elősegíti az egyén rejtélyességét: "Az én egyszerűsége abban áll, hogy kívül marad az egyedi és általános különbségén. [...] A fogalom visszautasítása itt létének nem pusztán egyik vonása, hanem egész tartalma - maga a belsőleges. A fogalom ilyenén visszautasítása a visszautasító létet a belsőleges dimenziójába taszítja. A lét itthon van. Az én így az a mód, ahogyan a teljesség megtörése konkrétan bekövetkezik, ami az abszolút módon más jelenlétét meghatározza. Az én par excellence magány. A titka szavatolja a teljesség diszkrécióját."⁹ Az egyénnek ez az önállósága lehetővé teszi ugyan akár az elrejtőzésig menő elkülönülést is, de Lévinas éppen azt hangsúlyozza más helyeken, hogy az ilyen izolálódást nem szabad megtenni.¹⁰

A fentieket tekintetbe véve nagyon megfontolandó, hogy a rejtőzködők megnyilvánulásainak alapvetően vészjelző szerepük van-e, vagy azok ezen túlmenően még sok másra is utalnak és ezek mennyire fontosak. A rejtőzködők ugyanis - kivéve az egyik végletként ide sorolható öngyilkosokat - átváltoznak és szituációt változtatnak, ennek következtében másmilyenek lesznek és máshol találhatók ugyan, de továbbra is megmaradnak valahol valamilyenként a társadalmon belül. A társadalom egésze szintjén nézve a rejtőzködők a társadalmi mobilitás résztvevői, akik általában nem maradnak hasonló szintű pozícióban: vertikális helyzetváltoztatásaik során ritkább esetben felemelkednek, többségükben lesüllyednek, magánéletükben pedig szinte kivétel nélkül még jobban elszigetelődnek. A rejtőzködés során máshova kerülőkre mindenképpen jellemző az is, hogy a velük történtek a valamennyire tudatos és valamennyire aktív közreműködésükkel, illetve nagymértékben közvetlenül erre irányuló cselekvéseik által mennek végbe. Az ő esetükben cselekvésük különlegessége, stratégiájuk hangsúlyozottan egoista volta miatt rövidre zártan áll elő az a kapcsolat, amely szerint "szerzői" is meg "szereplői" is saját drámájuknak; nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy legalább "társszerzői" saját élettörténetüknek.¹¹ Mindez más és más eloszlású a különböző rejtőzködési formák érvényesülése során. A szerzői

mivolt, a társszerzőség mértéke, illetve ezzel fordított arányban a szereplői közreműködés attól függően kisebb vagy nagyobb, hogy az okkasionális vagy a perspektivikus rejtőzés teszi-e mássá az egyént, továbbá ezen belül mennyire spontán vagy mennyire tudatos a rejtőzködés. A beletörődők, az önáltatók vagy a konformisták nagyobb mértékben csak szereplők és alig szóhoz jutó társszerzők, de a különcök, az intrikusok vagy a karrieristák fontos társszerzők és jól játszó szereplők; és a többi forma esetében is van ilyen aránytalanság, még ha nem is mutatkozik meg ilyen nyíltan. Az inkognitót választók mindkét minőségükben megfelelően szóhoz jutnak. A perspektivikus rejtőzködési formák és az inkognitó változatai azt mutatják, hogy bizonyos szintű tudatossággal, megfelelő intenciókkal, jól kitűzött célokkal, kellő hatékonyságú stratégiákkal olyan életformát is ki lehet alakítani, amelyet az egyén a nagyfokúan megmásított személyazonosság (ipseitas) segítségével valósít meg; és noha a forma korlátozza is a korábbi személyiségi önazonosság (identitas) megmaradását, sőt a rejtőzők egy részét bizonyos idő után le is leplezik vagy ők maguk teszik ezt, a helyzetük relatíve előnyösen mégis megváltozott. Tehát egy időre elfogadhatóan megoldja a rejtőzködő a maga bizonyos problémáit, sőt az sem kizárt, hogy a rejtőzés hosszabb távon is biztosít neki kedvezőbb életet, esetleg olyat, amilyenhez hasonlóat más eszközök révén is meg tudott volna magának teremteni. Az egyéni rejtőzködés - néhány változatának szélsőségeitől eltekintve (nagystílu szélhámosok, kalandorok stb.) - tulajdonképpen nem illegális, az esetek többségében nem is amorális, tehát lényegében olyan életmegnyilvánulás, életkísérlet, amely - tekintve a társadalmon belüli óriási változatosságot - nem is mindig különül el élesen az érvényesülésre vagy megmaradásra irányuló többi próbálkozás formájától.

Az egyéni rejtőzködést szimptóma jellegűvé elsősorban két tényező minősítheti: az egyén én-identitása és a társadalom válságszintjei, vagyis a nagyfokú identitászavar, és a negatív identitás kialakulása, illetve a rendkívül kiélezett válságok. A kettő úgy kapcsolódik össze egymással, hogy a válságkorszakok körülményei nagyobb mértékben és több embernél zavarják meg azokat a szokásos életkörülményeket, amelyek a normális személyiségfejlődést általában (és egy idő óta megszokott módon) formálják; vagy másképpen fogalmazva: nagyobb gyakorisággal eredményeznek olyan nem várt változásokat (többnyire negatív hatásúakat), amelyek az egyének életében az én-identitást alakító, annak konzisztenciáját is erősítő sorseseemény szerepét tölthetnék be. Ez azonban nem ölt tömeges méreteket, ezért nem megzavarja, hanem csupán bizonyos szempontból jellemzi az egyén-társadalom viszonyt. Mennyiségi oldalról tekintve a kényszerinkognitók érdemelnek figyelmet, viszont ezek tudatosan rövid távra tervezettek, és minimálisan deformálják a személyiséget.

A sorseseemény filozófiai értelmezése annak megállapításához vezetett, hogy annak - még ha sorscsapás formájában jelentkezik is - hatása nem csupán annyi, hogy határozottan befolyásolja az értelemképződést, hanem - megrázó hatása, kihívás jellege miatt - sok esetben akár pozitív fordulatot adhat az egyén életfolyamatának, elősegíti a szembenézést saját önidegenségével, nemcsak tisztázni segít, de előnyösen szilárdíthatja is énjének identitását. Persze mindez a szokott módon élő embereket jellemzi egyértelműbben, a rejtőzködőknél nem feltétlenül hoz létre ilyen fordulatokat. A rejtőzködés kialakulását sohasem csak a közvetlenül megrázó események segítik elő, hanem általánosabb, rejtettebb, de ugyanakkor rossz közérzetet kialakító megnyilvánulások is, amelyek mélyebben fekvő válságtendenciákra utalnak, és tartósan fenyegetik vagy deformálják is a személyiségfejlődést. Legszembetűnőbbek ilyenek a jó elérésére vagy megőrzésére törekvő rejtőzők, mint például Sören Kierkegaard vagy Jean Valjean. A rejtőzködés egyéb változatait képviselők is olyan latens tendenciák megvalósulásának lehetőségére utalnak, sőt negatívumaikat is jobban érzékeltethetik, mint a többi ember kevésbé figyelemfelkeltő megnyilvánulásai, amelyek a rosszat vagy az ürességet rejtik el, mint például Dr. Jekyll, Anatol Stiller vagy Agilulfo da Guildeverni. Tagadhatatlan tehát, hogy a rejtőzködésnek van szimptomatikus jellege, de az az egyáltalán nem kizárólagos, nem is teljesen egyértelmű, és ráadásul mind a jó, mind a rossz jelzése lehet.

Az egyéni rejtőzködés szimptóma jellegének felfogásán mindenképpen túl kell lépni ahhoz, hogy az akár az egyén, akár a társadalom jobb megértéséhez közelebb vigyen. Ezt azzal érhetjük el, hogy pontosabban értelmezzük a jelként kezelt szimptóma referenciatartományát.¹² Ennek nyomán kiderül - s részben ennek megmutatására tettünk itt egyfajta rövid kísérletet -, hogy a szimptomának hitt jelenség más, a rejtőzködés eredeti, kvázi index jellege megváltozik, az ilyen megjelenés kontextusában többé-kevésbé szimbólummá válik, sőt a művészi ábrázolások - a romantika és az avantgárd (E. T. A. Hoffmann, F. Kafka, I. Calvino) bizonyos alkotásai - ikonikus jelleget is adnak neki. A rejtőzködést nem csupán szimptomatikus képnek, hanem ennél jóval többnek felfogva derülhet csak ki, hogy az önelrejtés mint egyéni létállapotok fokozottan problematikusabbá válásának jelzése nem pusztán e komplex tény fennállására utal, többféle típusváltozatának megfelelően többféleképpen is, hanem ezen túlmenően a jelzett személyes identitásválság és identitászavar egyének részéről tanúsított különböző irányú viszonyulásaira, pozitív vagy negatív megoldás-lehetőségeire is céloz. (A rejtőzködés jelként kezelt ténye a legegyszerűbb esetekben is több a társadalmi anómiák egyfajta szimptomájánál.) Az egyéni rejtőzés mint szimptóma megfelelő "vallatása" több, egymással összefüggő felelethez vezet el, és ezek együtt azt mutatják meg, hogy

bármennyire társadalmi termék is az én identitása, s ezért a kedvezőtlen fejlődési tendenciák rossz lehetőségei, valamint az aktuális válsághelyzetek visszasságai nagyon megzavarhatják és deformálhatják, ennek ellenére az én nagyon is megpróbál ragaszkodni ilyen vagy olyan identitásához, legtöbbször a még alig sérülthöz. Általában véve azért változtatja meg részben még a személyiségi önazonosságát (identitás) is, hogy lényegileg önmaga maradjon az őt körülvevő változó világban¹³, és ha ezek a változások sok tekintetben rendhagyók, akkor ő is rendhagyó módon tesz kísérletet önmaga fejlesztésére, megmentésére, esetleg csak romjainak megtartására. Jól kifejezi ezt a szélsőséges eset, amikor bizonyos öngyilkosok - ilyen például Ibsen drámájában Hedda Gabler - méltósággal tudnak meghalni.

A rejtőzködés sokféle változata, az elrejtés teljesség szerinti fokozatainak széles skálája s végül a rejtőzés és nem rejtőzés sok bizonytalanságot mutató átmeneti zónája kifejezi a rejtőzés mint emberi megnyilvánulás relatív kivételességét, illetve tartalmi gazdagságát.

Az egyéni rejtőzködés filozófiai vizsgálata tehát nemcsak azon az állásponton vezet túl, amely szerint ez a jelenség alig tekinthető többnek kuriózum jellegű, szórványos megnyilvánulások bizonyos tanulságokat is kínáló körénél, hanem még azon is túlmutat, hogy alapvetően anomikus értékűek és szimptóma természetűek lennének, vagyis nyilvánvalóvá teszik, hogy a belőlük levonható tanulságok nem korlátozódnak csupán a társadalmon belüli olyan tendenciák és krízisek valamivel teljesebb megismerésére, amelyek az egyéni fejlődés, a személyes identitás normális kibontakozását hátráltatják. A rejtőzködést bonyolult jelként megközelítve az is kiderülhetett az eddgiekből, hogy a megfelelő elemzés révén feltárt bővebb jelentéskör olyan denotátumokra és deszignátumokra is utal (vagy vannak ilyen konnotációi), amelyek magukban foglalják az egyén szubjektív viszonyulására vonatkozó információt is az őt ért deformáló hatásokat illetően, valamint azt is, hogy az ilyen kihívásokra várhatóan hogyan fog a jövőben reagálni. Az egyik így kapott fontos megállapítás éppen az, hogy az egyének többsége - a legkülönbélebb mímelések és metamorfózisok ellenére - többé-kevésbé ragaszkodik személyes identitásához, még akkor is, ha ez már sérült, sőt nemegyszer akkor is, ha hamis ez az identitás. Az egyéni rejtőzködés szimptomaként való értelmezésén történő túllépés, annak több mint pszichózisként és anómiaként való kezelése vezet el - paradox módon - annak belátásához, hogy a személyiség a maga konzisztenciáját a legkülönbélebb inkonzisztenciák árán is igyekszik megmenteni. Ehhez keres bonyolult esetekben az interakciók helyett egyéni megoldásokat, olyan én-központú stratégiákat, amelyek eszközei közül az elrejtés elemei sem hiányoznak, sőt olykor a

teljes elrejtés tölti be ezt a szerepet.

3. Az egyéni rejtőzködés néhány társadalmi következménye

Amennyiben a rejtőzködés - alapvetően szimptomaként felfogva - a **társadalomról mond valamit, akkor közvetlenül negatívumokat világít meg**: olyan aktuális megnyilvánulásokat, esetleg potencialitásokat, amelyek a társadalmi totalitás megzavart működése formájában nagyfokúan gátolják az individualitás kibontakozását, létezését. Ezek nagyon különfélék lehetnek. Szembetűnő példát hoz rá Émile Durkheim, amikor kimutatja, hogy **nagyobb az öngyilkosok száma a társadalom azon köreiben, ahol a nagyfokú és szigorú szervezeti kötöttségek tovább nehezítik az egyén amúgy is válságos helyzetét**.¹⁴ A kényszerinkognitók egy része hasonló problémákra utal: bizonyos egyének azért kerülnek más társadalmi pozícióba és sodródnak kedvezőtlenebb életkörülmények közé, mert tudatosan vállalják, hogy szembeszállnak egyes nyíltan antihumánus ideológiákkal, szervezetekkel, amikor például antifasiszta ellenállókká válnak. Általában hasonló problémákra utalnak az öngyilkosokon és a destruktivistákon kívül a más módon rejtőzködők is. Míg bizonyos rejtőzködési formák elsősorban a kötöttségek, addig mások inkább a lazaságok deformáló hatásaira utalnak. A kötöttségekre mint gátló okokra hívják fel a figyelmet a maguk rejtőzködési formáival elég határozottan ugyan, bár kevésbé egyértelműen a különcök, nagyon tudatosan és határozottan a lázadók és az abszurd emberek, épp csak jelzésszerűen a ráhagyatkozók és az önáltatók, a játékos inkognitót választók pedig elgondolkoztató rejtélyességgel. A szükséges kötöttségek fellazulására, a különböző normák könnyenvételére olyan rejtőzködési módok utalnak, mint a hazudozó, a képmutató, a szélhámos és a kalandor, illetve az ironikus inkognitó emberének többé-kevésbé sikeres vállalkozásai. Nem ennyire egyértelműen a kötöttségek mértékének és a normák szigorának függvénye az olyan rejtőzködők megjelenése, mint a fanatikus, az intrikus, a karrierista vagy a feltétlen inkognitót vállaló ember, mint ahogyan nem következik abszolút egyértelműséggel a kötöttségek fellazulásából a bűnözők, a prostituáltak vagy a csábítók és más hozzájuk hasonlók fellépése sem. Ezek - és persze a többi forma is - különféle zavaró, deformáló és provokáló társadalmi megnyilvánulások sajátos reakciói lehetnek, annál is inkább, mert minden részleges vagy teljes rejtőzés alapvetően egyéni reagálás közvetlen megnyilvánulása vagy következménye, egy-egy adott én döntésének eredménye, nem is szólva a véletlenszerűségek módosító hatásairól. Sőt ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a rejtőzködéseknek magukra a társadalmi anómiákra, válságokra történő utalásai csak a megfelelő jelenségkörök további, konkretizáló jellegű elemzései révén nyújthatnak pontosabb információt, valamivel teljesebb

elméleti képet a társadalomról, sőt magáról a személyiségdeformáló vagy a rejtőzködést más módon inspiráló apropókról is.

A fentieknél valamivel nehezebb annak feltárása, hogy az olyan - bár egyéni módon és csak igen részlegesen, **de tömegével - rejtőzködők**, mint a konformisták vagy a játékosság és a humor álarca mögé rejtőzők miféle társadalmi nehézségekre reagálnak az ilyen attitűddel vagy az ezekből elég sokat magában foglaló életstratégiával.

A konformisták magatartása valamivel érthetőbb. Náluk - mutatta ki Erich Fromm - olyan társadalmi karakter alakul ki, amely a társadalmi rendszer egészére reagál (főleg a modern kapitalizmus ökonomizáló és sematizáló hatásaira), annak engedi át energiái jelentős részét nagyfokú alkalmazkodással az egyén, miközben identitását is hagyja elveszni, de mégsem mond le róla végképp, hanem igyekszik mások közreműködésével módosult formában újra megtalálni. "Ha az ember saját énjét hamis énnel helyettesítve elveszíti önmagát, akkor rendkívül bizonytalanná válik. Mások elvárásának visszfényévé válva szakadatlan kétely mardossa amiatt, hogy identitása nagy részét elvesztette. Ahhoz, hogy az egyén az identitásvesztésből adódó pánikot leküzdhesse, alkalmazkodnia kell, és mások szakadatlan elismerése és helyeslése szükséges ahhoz, hogy megerősítse identitását. Mivel nem tudja, kicsoda, legalább a többiek tudják, hogy ki ő - feltéve persze, hogy megfelel elvárásaiknak. Ha pedig a többiek tudják, hogy kicsoda, ő is megtudhatja, csak hinnie kell nekik."¹⁵ A társadalmi totalitás deperszonifikáló tényezőinek működésén túl még a szorongás és a rossz közérzet feloldásának igényét is jelzi a konformizmus.

A játékosság és a humorizáló attitűd - lényegéből fakadóan - kevésbé árulkodhat arról, minek elfeledtetése kedvéért öltik magukra az emberek. Maga Huizinga eleve úgy közelített a játékhoz, hogy az lényegileg "pozitív"; a "legköznapiabb értelemben" fogta fel, s igyekezett óvakodni attól az állásponttól, amely "mindent játéknak nevez", és nem lépett túl annak hangsúlyozásán, hogy "a kultúra eredeti fázisában mindig játszott kultúra, [...] a játék keretében fejlődik ki, játékként".¹⁶ Ha a játék az ilyen általános megtermékenyítő funkción kívül még egyéb szerepet is kap, és az egyik az elrejtésé, akkor - az ilyen felfogás szerint - elfedtetni is csak olyat tud, bármilyen legyen is az egyedi formája, ami nem sorsdöntő negatívum. A humor azonban ehhez képest valójában sokkal szélesebb skálán mozog: Kis hibák és defektusok leple is lehet, de akár a legtragikusabb veszteség eltakarására is vállalkozhat. Hamvas Béla írja: "A humor az utolsó fátyol. [...] A humor az utolsó maszk. A humor a tragédiánál mélyebb. Ahogy a bolond mélyebb, mint a bölcs. A Szent Iván-éji álom mélyebb, mint bármelyik tragédia."¹⁷ A humor szinte bármilyen

keserőséget okozó tényezőre utalhat; örülethez közeli változata ugyanakkor nagyon mély és átfogó rendellenesség indikátora lehet. Más szerepet csak a humor könnyedebb változata kaphat.

Eléggé természetes, hogy az egyéni rejtőzködés legtöbb formája - akár offenzív, akár defenzív változatáról legyen is szó - elsősorban társadalmi negatívumokra utal, hiszen vagy azok további hatásai alól próbálja magát kivonni ily módon az ember, vagy pedig azokat a hátráltató tényezőket szeretné az álcázás segítségével elkerülni, amelyek az egyén mint személyiség előbbre jutását akadályozzák. Pozitívnak érzett hatások okai elől nem kell elrejtőzni, sem teljesen, sem részlegesen. A rejtőzködés tehát - általában véve - mégiscsak deficitjelző és válságtünet. Krízisre utal az is, ha olykor a jót is el kell rejtteni.

A szórványosan, nem nagy számmal előforduló, a személyiséget több vonatkozásban (kiléte és mibenléte szerint) is többé-kevésbé elrejtő próbálkozások azt mutatják, hogy az egyént szorongató, individualitását szembetűnően korlátozó társadalmi megnyilvánulások betörték az egyén magánéletébe is, veszélyeztetik személyiségi önazonosságát (identitás), ezért próbálja azt valamilyen, hosszabb vagy rövidebb időre tervezett elrejtéssel óvni. Ráadásul nincsenek olyan közösségei, amelyekben bízhat, ezért az egyéni megoldások valamely nem szokványos útját választja. Ennyiben az egyéni rejtőzés - közvetve - a kis közösségek válságba kerülésére is utal. Az ilyen természetű válságot sokkal mélyebben éli át a modern kor embere, mint a régieké, hiszen egyrészt belsőleg lényegesen érzékenyebbé vált, intenzívebben reagál a nagyon mozgékony külvilág változásaira, másrészt az átrendeződött társadalomban alig maradt más közössége az úgy-ahogy működő családon kívül, továbbá felértékelődött számára a tág értelemben felfogott privát szféra (család, barátok, munka, hobbi), a "normális élet", a jól önmagára vonatkoztatható mindennapiság.¹⁸ A magánéletbe kapaszkodók többsége nem akar rejtőzni, de aki mégis megteszi, jól elrejtő formákat választ (különc életmód, feltétlen inkognitó stb.).

Lényegesen más azok helyzete, akik csak félig rejtőznek el, és sokan teszik azt hasonló formában (konformisták, szélhámosok, "akárkik" stb.), sőt esetleg alig cselekszenek mást, mint azt, hogy a játékoság és a humorosság attitűdjét veszik magukra. Személyazonosságuk szerint nem válnak ismeretlenné, személyiségi önazonosságuk is csupán részben mutatkozik másmilyennek, részleges és spontán elrejtettségük, alig észrevehető elszemélytelenedtségük révén szinte csak megfoghatatlanul lebegnek. Az ő esetükben mind a társadalmi hovatartozást, mind a privát szférán belüli helyet jellemzi bizonyos meghatározatlanság; privát énjüket is, szociális énjüket is fedi bizonyos homály. Sem szituáltságuk, sem személyes

identitásuk felől nem lehet őket alaposabban megismerni, sem valamilyen érdemleges leleplezés után rájuk ismerni. Helyzetük se nem kielégítő, se nem megnyugtató, sőt nem is megoldható, és a benne élők még csak nem is várnak megoldásra. Afféle "emelt szintű" beletörődők egy eléggé elviselhető létezési szinten. Ők tulajdonképpen csak - ha nem is tudják ezt így - a rossz közérzet további fokozódásának próbálják elejét venni.

A modern és a posztmodern társadalom az ilyen állapotot lényegénél fogva elég jól biztosítja. Az egymástól határozottan megkülönböztethető egyéni rejtőzésekre a modernitás kora (a kialakuló és a klasszikus kapitalizmus) nyújt több lehetőséget; a kevésbé jellegzetes és tömeges észrevétlenné válást és háttérbe vonulást - mintegy az elrejtőzés szinte nélkülözhetetlen minimumaként - a posztmodern korszak (mindig újabb formákat öltő igen fejlett kapitalizmus) kényszeríti ki az emberekből. Természetesen a két fejlődési szakasz nem csupán különbözik egymástól, több megnyilvánulásukat tekintve át is csúsznak egymásba¹⁹, vannak közös átfogó jellemzőik, amelyek közül több fontosat jól megvilágított néhány szociológus és filozófus, elsősorban Georg Simmel, Martin Heidegger és Gianni Vattimo.

A társadalom életének alakításában a titoktartás és vele összefüggésben a személyiség valamilyen mértékű elrejtése, az egyénről tudható és nem tudható arányának szabályozása - már a modern társadalom kialakulásától kezdve - fontos közösségformáló, kapcsolatokat alakító, tekintélyt biztosító, ismeretszerzésre inspiráló és sok más lényeges szerepet betöltő tényező. A titkolózással és az elrejtéssel járó tevékenységek a többi más megnyilvánulással együtt, azokkal összeszővődve mennek végbe, amelyek nem tartalmazzák a titkosság ilyen vagy olyan elemét. A szabad individuumok részbeni elrejtettsége, vagyis csak bizonyos adottságok szerinti megmutatkozása sok esetben inkább elvárásnak, mintsem zavaró ténynek tekinthető, mint amilyen például egy szervezet tagjainak egymáshoz való viszonya, üzletfelek kapcsolata stb.; más jellegű esetekben a részbeni elrejtettség helyes kezelése egyenesen bizonyos előnyökkel jár, mint például a tapintat érvényesítése és az intimitás tiszteletben tartása nem csupán az ismerősökkel szemben, hanem részben még a barátok és a házastársak között is. Az ilyenfajta részbeni elrejtettség - amelyben a felfedettség mértékét maga az egyén szabályozza és a többiek is tisztában vannak azzal, hogy nem tudnak róla mindent (és ez kölcsönös) - kifejezi az individualitás tiszteletben tartását, megkönnyíti mozgási lehetőségeit, problémamentesebbé teszi az interakciók létrehozását, a kommunikatív cselekvés folytatását.²⁰ A bizonyos mértékű rejtőzködésnek tehát megvannak a maga legitimált változatai, paradigmatis formái, mégpedig részben a társadalmi szerepekben, részben a konvenciókban, és ezekhez képest képeznek anomáliát, rendhagyóságot a

túlzottan nagyfokú és feltűnően egoista titkolózások. A rejtőzködőknek nevezhető emberek a szabályosságot biztosító kereteken túllépve keresnek külön utakat, vagyis a megengedettnél nagyobb mértékben titkolnak el valamit önmagukkal kapcsolatban.

A modern és posztmodern társadalom egész lényegi berendezkedése olyan, hogy szinte megköveteli a félig elrejtettséget, és könnyen lehetővé teszi a többi fajta, illegitim rejtőzést. Az egyre nagyobb szerephez jutó technika - hangsúlyozza Heidegger nyomán Vattimo²¹ - ontikusan meghatározó tényezővé vált: alapvetően determinálja a formákat, megszabja a folyamatok tendenciáit, sőt áttekinthetősége és eredményessége révén modellként kínálkozik minden emberi tevékenység "korszerű" változata számára. Azonban ennek szinte csakis negatív egyetemes következménye - inautentikus létezését implikáló volta - akkor mutatkozik ilyennek, ha az ember kizárólag a mindennapiság szintjén viszonyul hozzá. Ilyen létezési szint és perspektíva mellett az egyén, mint szinte mindenütt adottra, feltétel nélkül rábizza magát, és imponáló volta miatt talán nem is kizárólag a "(rá)hanyaglás" [Verfallen] alig aktív szubjektumaként teszi ezt. De nem kizárólag a technikára, a "kézhezállóra" [Zuhandenes] van ráutalva az egyén; legalább annyira a mindennapjait vele együtt élő többi, alig ismert egyénre is - és e kettőből rajzolódik ki a "mindennapiság létének alapmódja".²² Ha az egyén ezt a (rá)hanyaglást (Verfallen) minden fenntartás nélkül megteszi, akkor eljellegtelenedik és elbizonytalanodik, helye a világban a "mindenütt és sehol sem"²³. A minden distanciálás nélküli mindennapiság alapvető jellemzője a felületesség és a kétértelműség. "Ezek maguk a hanyatlás nyüzsgését tárják elénk, melynek lényegi jellemzői a kísértés, a megnyugvás, az elidegenedés és a veszélyeztetés."²⁴ A csakis ilyennek elfogadott élet könnyen lehetővé teszi mind a kalandszerű kilépést, mind a teljes belesimulást.

A modern társadalom sok egyén számára olyan körülményeket teremt, amelyek kialakíthatóvá teszik a létbiztonság minimumát, vagyis az elpusztulás elkerülhetőségét, sőt akár egy egészen elfogadható életszínvonalon való egzisztálást. Ahogyan Erich Fromm - fél évszázaddal ezelőtt - némi iróniával megjegyezte: "Az emberiség még sohasem jutott oly közel legdédélgettebb vágyai megvalósulásához, mint napjainkban. Tudományos felfedezések és műszaki teljesítmények biztatnak bennünket azzal, hogy eljő a nap, amikor minden éhezőt terített asztal vár, amikor az addig elzárkózó egyedekből álló emberiség egy közösségben forr össze."²⁵ A "jóléti társadalom" jelentős erőfeszítéseket tett az ilyenfajta életminőség minél szélesebb körben történő kialakíthatóságára. Két évtized elteltével John Kenneth Galbraith már úgy vélte, hogy a nagyfokú ipari fejlődés eredményeként az embereknek nem csupán a radikális szükségletei elégíthetők ki elfogadható szinten, hanem a rossz társadalmi közérzethez vezető egyenlőtlenségek is jelentős mértékben csökkentek. A gazdasági

növekedés elemzését így folytatja: "A folyamat további következményeként az össztermelésben ma már csekély és egyre csökkenő hányadot képviselnek a legegységesebb fizikai szükségletet kielégítő javak, amelyek kiküszöbölik az éhséget, védelmet nyújtanak a hideggel szemben, hajlékot biztosítanak, elmulasztják a fájdalmat stb. A legtöbb áru olyan szükségletet elégít ki, amelyet az egyénben nem valamilyen nélkülözés okozta konkrét kényelmetlenség tudatosít, hanem a birtoklásával járó lélektani hatás: egyéni siker érzetét kelti, egyenrangúságot biztosít a szomszédokkal, eltereli figyelmét a gondolkodástól, szexuális vágyait szolgálja, társadalmi megbecsülést ígér, az egészség, jó közérzet vagy szabályos emésztés szubjektív jólétét fokozza, hozzájárul a szokványos szépségideál eléréséhez vagy más módon szolgálja a lelki kielégülést."26 Ez ugyan csak néhány fejlett országban valósult meg, és egy nagyon rövid időszak után eléggé vissza is szorult, de azért nem tűnt el teljesen, illetve igen sok vívmánya megmaradt (például a szociális gondoskodás hálójában). Az életszükségletek ilyen módon történő kielégítése révén homogenizáló tényezők és a technika egyöntetűsítő hatásai nagyon kedveznek a jellegtelennek válás további erősödésének, ami bizonyos rejtőzési formák - mint a ráhagyatkozók, konformisták stb. - közvetlen előkészítője, ugyanakkor kevésbé teszi szükségessé a szorosabb értelemben vett rejtőzés - mint a feltétlen inkognitó vagy a professzionális bűnözés - megvalósítását.

A technika és igen különféle következményei azonban más és jobb eredményekhez is vezethetnek, ha mélyebbre tekintő megfontolással közeledünk hozzájuk, hiszen az ember többre képes annál, hogy mindössze a technika szubjektuma legyen.²⁷ Felismeri saját többletét, vagyis azt, hogy a technika kínálta pályák helyett saját öntudatát kell követnie, a technikát csupán eszközként használnia önmegvalósító törekvései során. Közel három évtized elteltével, a még fejlettebb technika korában azt hangsúlyozza Heidegger, hogy mi magunk is szabályozhatjuk a technikához való viszonyunkat: "Jóllehet, képesek vagyunk a technikai eszközök használatára, ugyanakkor mégis minden rendeltetészerű használat ezektől a tárgytól olyannyira távol tart, hogy ezekről bármikor lemondhatunk. Képesek vagyunk a technikai tárgyakat oly módon használatba venni, ahogyan ezeket használni kell. De ezeket a tárgyakat egyúttal el is hagyhatjuk, mint olyasvalamiket, amelyek minket nem a legbensőbbekben és a tulajdonképpeniben érintenek. »Igent« mondhatunk a technikai tárgyak elkerülhetetlen használatára, és ugyanakkor »nemet« mondhatunk, amennyiben ezzel megakadályozzuk, hogy minket kizárólagosan igénybe vegyenek, és hogy lényünket eltérítsék, megzavarják és végül sivárrá tegyék."28 Ez a fajta eltávolodás lehetővé teszi a technika mélyebb megértését, "titkának" megfejtését is, valamint ebből következően annak felismerését, hogy a technika és a technicizálódott világ nemcsak megfoszthat a gondolkodás és az önállóság lehetőségétől, hanem új

módon lehetővé is teszi szellemi és létezésbeli önállóságunkat. A számítógondolkodás mellett érvényre kell juttatni az elmélkedő gondolkodást is, mely utóbbi segít tisztázni új léthelyzetünket, illetve felismerni a technikai világ pozitívabb, de rejtett értelmét. "A ráhagyatkozás [Gelassenheit] a dolgokra és a nyitottság a titokra [Offenheit für das Geheimnis] összetartoznak. Megőrzik számunkra azt a lehetőséget, hogy a világban egészen más módon fennmaradhassunk. Új alapot és talajt ígérnek számunkra, melyen a technikai világon belül, de attól mit sem veszélyeztetve állhatunk és megmaradhatunk. A ráhagyatkozás a dolgokra és a nyitottság a titokra kipillantást enged egy új rögzítettségre. Egy napon ez még alkalmas lehet arra, hogy a régi, most gyorsan elenyésző rögzítettséget visszaszerezhessük."29

A ráhagyatkozás azonban mást is lehetővé tesz. Pontosabban: a (rá)hanyatlás [Verfallen] és a nyitottsággal összekapcsolt ráhagyatkozás [Gelassenheit] közötti viszonyulásbeli és magatartásbeli lehetséges mozgástér nagyon különféle egyéni attitűdöknek kedvez. Az akárcik és a konformisták viszonylag szorosan követhetik a technika közvetlenül megszabott és a mindennapiság által közvetített egyoldalú, egyéniséget félig elrejtő sémáit, de ez az osztársadalmi viszonyrendszer ugyanakkor azt sem zárja ki, hogy egyesek ne lépjenek ki a sorból, mert a sematizálódott társadalom hálóján mégis át lehet bújni, és az emberek általában vannak annyira közömbösek egymás iránt, hogy nem figyelnek eléggé egymásra, tehát könnyen el is lehet tűnni, háttérbe is lehet húzódní anélkül, hogy azonnal észrevennék. Vagyis: a ráhagyatkozók és a konformisták hagyják sodortatni magukat; a szélhámosok, intrikusok, karrieristák igyekeznek bizonyos aktivitással a maguk javára fordítani, mintegy meglovagolni a kiszámíthatóságot; az illúziókergetőknek van mivel ámítaniuk magukat; a különcöknek van kihívást garantáló ellenpontjuk; a játékos és az ironikus inkognitó embereinek van mitől elhatárolódníuk; sőt a feltétlen inkognitót választók is jobban megtervezhetik különös vállalkozásukat egy kiszámíthatónak vélhető világban.

Bizonyos finomítást persze nem árt tenni ezen a durván felvázolt képen. A technika homogenizáló ereje mellett - mintegy másodlagosan - egyéb erők is működnek az egyént magával sodró és úgy-ahogy fenn is tartó determinánsok formájában. Ilyen szerepe van a modern társadalomban - még mindig - a hagyománynak, a posztmodernben pedig - épp a konvencióktól szabadulni akarva - a nagyfokú relativizálásnak és nyitottságnak.³⁰ És természetesen nem szabad megfeledkezni arról az "örök" egyéni törekvésről sem, hogy az ember az élvezetekre is törekszik, és az ehhez szükséges javak és feltételek megszerzése szempontjából - általános biztosítékként - fontosnak tartja az igazságosság széles körű társadalmi érvényesülését³¹, de olykor külön utakon is próbál élvezetekhez jutni, s ebben a

rejtőzködés bizonyos formái is segíthetik, különösen a posztmodern kor rugalmas-képlékeny viszonyai között. A posztmodern kor ugyan nem szabadítja fel teljesen az egyént, bár a korábbiaknál nagyobb mozgásteret enged neki, de azt csakis a maga társadalmi szisztémájának újabb jellegű kötöttségein belül teszi, amit most a technika és az információ világa együtt alakít ki. Ez a fajta rendszer számít az egyén mozgékonyására, kezdeményezőkézségére, egyenesen bekalkulálja a rendszer működésébe azt, hogy az egyén át akar kerülni más helyekre, időnként megújult emberként próbál megnyilvánulni, amivel - végső soron - a rendszer teljesítőkézségét is fokozza.³² Az egyén a korábbiakhoz képest nehezebben szigetelődhet el, nem bújhat ki teljesen a kooperálás kényszerei alól, sőt jelenlétét kezdeményezőkézségének kinyilvánításával nyomatékosítania is kell. Ráadásul nem vonhatja ki magát az eluralkodott tömegkommunikáció egyszerre vonzó és kényszerítő ereje alól sem, így mintegy két szinten - gyakorlatilag is, elméletileg is - be van integrálva egy hatalmas dinamikus rendszerbe.³³ Erre nagyon kényelmes, de egyben nagyon veszélyes is rábízni magát.

A rejtőzködési formák egyikének vagy másikának megjelenése, illetve viszonylag gyakorivá válása eléggé pontosan leképezi a fent vázolt helyzetet. A XVIII. század végétől - bár csak később fokozódó, de már a kezdeteknél is jól észrevehető mértékben - érvényesül a technika és a más utakon is egyenlősítésre törekvő társadalom berendezkedésének homogenizáló hatása, de még sokáig erősek a különféle, így az emberi érintkezésekben is ható konvenciók, és ezek csak később szorulnak nagyon háttérbe, illetve kap helyet egy bizonyos fokú kötetlenség, egy másféle és szinte alig észrevehető szabályozottság.

A modern társadalom - hagyományoshoz képest - kevesebb részletre kiterjedő és észrevehetőbben közvetett, de azért még eléggé ad personam címzett szabályozottsága a majdani posztmodern állapotokhoz képest egyrészt kevésbé inspirál rejtőzködésre, másrészt eléggé meg is nehezíti azt. A kapcsolatok még sok tekintetben megmaradt személyes jellege, az egyszerre több és eléggé zárt mikroközösségekhez tartozás nem kedvez a rejtőzködés "gyenge" programjainak, vagyis a részleges elrejtőzésnek, a személyiségi önazonosság (identitás) részbeni megmásításának. Az önáltatót megmosolyogják, a különcöt korlátozzák, a fanatikustól és az intrikustól gondosan óvakodnak, a hazudozót, a képmutatót és a szélhámost hamar kiismerik s nem keresik a társaságát és így tovább. A részleges rejtőzködéseknek inkább csak bizonyos elemei épülnek be egy-egy esetben a lényegében normálisnak, elfogadottnak tartott viselkedésformákba (kisebb hazugságok, képmutató megnyilvánulások, csábítási kísérletek stb.). Az ilyen esetekben áll elő gyakran az olyan helyzet, amikor az ember viselkedésében - mint

Thomas Mann írja - "nincs igazi különbség az adott és a felvett között, és ezt ő maga is tudja".³⁴ Az egyéniséget megőrző elrejtőzésnek elsősorban az "erős" programja lehet eléggé ritkán és valamennyire eredményes: csupán a külső megmásítása, a kellően átformált attitűd, a jól megválasztott vagy kialakított szituáció együttes alkalmazása hozhat hosszabb-rövidebb sikert. A remeteként elvonuló különcöt esetleg hosszú időn át nem háborgatják; a kalandor odébbáll, mielőtt teljesen lelepleznék; a feltétlen inkognitót vállaló egyénnek is van esélye arra, hogy hosszabb ideig másnak véljék, sőt a játékos és ironikus inkognitót választó egyénnek is. A kényszerinkognitókat eleve átmenetinek tekintik. Elég nagy esélyük van - noha csak egy már sérült személyiséget megőrizve - a tudattalanul rejtőzködőknek, hiszen olyan álcázási eszközöket használnak, amelyek a mindennapi élet alig módosított változatai (hízélgés, fontoskodás, tapintat színlelése stb.), tehát - mivel személyazonosságuk nem változik - úgy tűnik, hogy nem is rejtenek el semmit. A konformisták, de részben még a karrieristák is elég jól érvényesülhetnek, illetve a játékos magatartásmód is könnyen alkalmazható. A hosszabb-rövidebb időn át fenntartható rejtőzködés szinte mindegyik formája egyaránt betöltheti - a helyzeteknek megfelelően - mind az érvényesülés, mind a védekezés szerepét. Megindul és gyors ütemben folyik a személyiség kiüresedése, elszürkülése, de különállását, konzisztenciáját, értékeit még eléggé figyelembe veszik, átlagostól eltérő megnyilvánulásait "személyes ügy"-ként is kezelik. Még van értelme Paul Valéry ironikus megállapításának: "Általános csak az, ami elég közönséges ahhoz, hogy általános legyen."³⁵ Eltűnése az individualitás figyelemmel kísérése miatt nem feltűnésmentes, és a leleplezett rejtőzködőket is valamilyen kisebb-nagyobb retorzióval sújtják, általában ezért tragikomikus vagy tragikus a helyzetük (Mattia Pascal, illetve Czintos Bálint).

A posztmodernné átfejlődő társadalomban olyan irányba haladva módosul a rejtőzés lehetősége és funkciója, hogy egyre csökken a szerepe, illetve az új formák létrejöttének lehetősége. A félig rejtőzésnek lesz viszonylag több az esélye: a dinamikusabb és mozgékonyabb egyén könnyen felveheti a konformista és a karrierista attitűdjének több vonását, a "minimál én" megtestesítőjéről pedig nehéz megállapítani, mennyivel veszít egy idő elteltével még többet személyes integritásából, koherenciájából vagy akár öntudatából. Az egyén életének egyre több területe válik olyanná, ahol elég sok mindent eltitkolhat magáról anélkül, hogy ez bárkinek is feltűnnék, sőt a magánélet is olyan irányba módosul, hogy az egyéneket itt is mind lazább és felületesebb kapcsolatok fűzik össze egymással. Szinte már rejtőzködni sem kell ahhoz, hogy az egyén személyiségi önazonossága (identitás) rejtve maradjon: részben eléggé profitalanná vált, részben alig vannak, akik érdeklődnek iránta. Erősödik az a korábban megmutatkozó tendencia, amely szerint a részben abnormális esetek, megnyilvánulások, amelyek esetleg elrejtési funkciót is

kaptak (destruktivisták, különcök, képmutatók stb.), mind gyakoribbá és elfogadottabbakká válnak.³⁶ A normális emberről is úgy beszél a pszichológia, hogy egyre kevésbé hangsúlyozza az én konzisztenciáját, mind nagyobb hangsúlyt kap a "dinamikus én" (H. Marcus) vagy a "változékony én" (L. A. Zurcher).³⁷ Nem kell az "államfölötti társadalom"-nak kialakulnia ahhoz - mint Habermas gondolta -, hogy az egyén felismerje, hogyan és milyen mértékben kezelheti szabadon a relativizálható kapcsolatokat és értékeket.³⁸

Mindez lehetővé teszi a különböző rejtőzési formák alkalmazását is. A jellemző erre a korra mégis inkább az, hogy nem alakulnak ki valóban érdemleges és új rejtőzködési módok, meglepően szellemeset még a tudományos-fantasztikus művészet képviselői sem igen tudnak kigondolni.

4. Rejtőzködő egyén és szabad individuum

Az egyéni rejtőzködés pusztá létezése, különösen formáinak sokfélesége és előfordulásainak gyakorisága egyaránt jellemző mind az egyénre, mind a társadalomra. Az elrejtő formák és azok különféle megjelenésmódjainak áttekintése egyrészt - de nem csupán - annak megállapításához vezetett, hogy részleges vagy teljes rejtőzésre többnyire a személyes identitásában elbizonytalanodott, megrendült egyén vállalkozik egy olyan társadalomban, amely általában véve is kevésbé kedvez az egyéni fejlődésnek, és ez a helyzet bizonyos válságok esetén még tovább romlik, másrészt - és ez legalább annyira jellemző és fontos - az egyéni rejtőzködés nem csupán a személyiségfejlődés szórványosan előforduló anómiája, amit a defektusokkal küzdő társadalom az érzékenyebb embereknél előidéz, hanem annak a tudattalan-tudatos kifejezése is egyben, hogy az egyén nem akar lemondani önmagáról, autonómiájáról, nem hajlandó kibékülni azzal a gondolattal, hogy számára az adottnál nincs jobb hely és részben megfelelőbb életforma az egész fennálló társadalomban. A rejtőzködés attitűdjében - bizonyosfajta önpusztítókat és ráhagyatkozókat leszámítva - van egy erőtlenül és nem tisztán kimondott "mégis", és ez valamennyire még a defenzív rejtőzködők alapmagatartásának mélyén is ott lappang. Aki az egyéni rejtőzködés segítségével próbál a személyes identitászavart is magában foglaló válsághelyzetéből kikerülni, annak nyilvánvalóan a legszemélyesebb velejáróit kell valahogyan és valamilyen mértékben megváltoztatnia, ha nem is mindegyiket egyenlő mértékben, vagyis elsősorban 1. vagy hollétét, adott társadalmi helyét, nem kívánatos szituációját; 2. vagy kilétét, testi önazonosságát, személyazonosságát (ipseitas); 3. vagy mibenlétét, mentalitását, énjének megnyilvánulásait, személyiségi önazonosságát (identitas); és ezek mindig

csak együtt változtathatók, valamelyik túlsúlya mellett. Az egyén bonyolult kötődései, ezeknek az ő részéről történő helyesebb vagy kevésbé helyes felismerése, lehetőségeinek mérlegelése, önvizsgálata és önértékelése, szükségleteinek és vágyainak figyelembevétele, a többi emberrel kialakított személyes kapcsolata, véletlenszerű események közbejötté és még sok más tényező vezet oda, hogy olyan cselekvési szándékok fogalmazódjanak meg benne, amelyek többé vagy kevésbé jól tisztázott célok felé mozgatják, s amelyek valamilyen fokú megvalósulása kisebb vagy nagyobb mértékű elrejtettséghez vezet. A rejtőzködő a többi ember elől rejt el valamit, önmaga jellemzőiből titkol el valamennyit, és alapvetően vagy olyan feltételeket tud teremteni, hogy képes valóban nem tudottá tenni a maga azonosságjegyeit, vagy pedig szándékától függetlenül másként alakul helyzete a vele kapcsolatban állók viszonylatain belül. A társadalom tagjai bizonyos mértékben tolerálják a rejtőzködés - konvenciókban és szerepekben nem rögzített - egyéni megnyilvánulásainak valamilyen fokát és formáit, hiszen belátják, hogy ezek a társadalmi érintkezés adott esetekben szükséges pótfeltételeiként funkcionálnak, és a rejtőzködő egyénnel kapcsolatba kerülők érvényre is juttatják mind a kivételes helyzettel összehangba hozható toleranciát, mind az általában elfogadott intoleranciát, amit a közfelfogás szentesített. Az egyén vállalkozása szempontjából ez legalább annyira fontos, mint az ő elrejtőzésre irányuló szándékai és cselekvései, hiszen a rejtőzködés nem lehet kizárólag egy oldalról meghatározott cselekvési stratégia. (Ezt a professzionális rejtőzködés illegális vagy kvázi-professzionális típusa mutatja legjobban a maga szélsőséges egyértelműségével.)

Az egyén a saját közvetlen és közvetett körülményeitől függően nagyon különböző mértékben és igen eltérő módokon próbálkozhat rejtőzködés céljából megváltozni, de abszolút átalakulást nem tud végrehajtani; még a "nyomtalanul eltűnés" sem kizárólag ilyen. Minden egyénnek van egy bizonyos megismételhetetlen egyedisége, tér és időbeli szingularitását nem is számítva olyan testi-lelki adottságai, csak rá jellemző kapcsolatai, és mindezeknek egy olyan létezésbeli egysége, amitől ő mindig önmaga. Ez az őt mindenki mástól mindig elválasztó "pozicionális differencia" nem szüntethető meg, továbbá ez a hordozója mindenféle megváltozásának is.³⁹ A külső forma olyan konstansa, amihez én tapad, amelyre személyiség épül, s ez a komplexummá szerveződő egység egyénként jelenik meg a többi egyén között. Miközben az egyén mindig önmaga marad, identitása tartalmilag nagyon sokat változhat. A külső és belső elválaszthatatlanságáról, illetve a belső fontosabb voltáról ezt írja Lévinas: "Az individuum azonossága nem abban áll, hogy hasonlít magához, hogy kívülről egy mutatóujj révén azonosítható legyen, hanem hogy ugyanaz - hogy önmaga, vagyis hogy belülről azonosítható. Van logikai átmenet a hasonlótól az ugyanazhoz [Même]; az egyediség a logikai szférából kiindulva logikailag mint a

tekintetnek kitett és - e szférának az én belsőjévé válásával, mondhatni a homorúnak domborúvá válásával - mint teljességgé szerveződött emelkedik ki."40 Tud különállásáról, egyszerűségéről, nagyon korlátozott teljességéről, amit Lévinas így fejez ki: "énem egyszerűsége egyidejűleg felőleli létem elégségességét és részlegességét, a mással mint arccal szemközti helyzetemet".41 Az önmaga mivolta, a pozicionális differencia egyaránt elengedhetetlen feltétele mind a vegetáló változatlanúságnak (testi, dologi önazonosság), mind a különféle feltételek általi megváltozásoknak (dinamikus személyiségi önazonosság) - beleértve a rejtőzködést is -, és feltétele természetesen annak is, hogy az egyén individuummá fejlődjék.

Az egyén önmaga mivolta nagyon ellentétes szerepeket játszik a rejtőzködésben. Részben ez adja a lehetőségét is meg az értelmét is az elrejtőzést célzó megváltozásoknak. A rejtőzködő nem megszűnni akar, vagy nyomtalanul eltűnni, hanem másként élni: még az öngyilkos is csak biológiailag szünteti meg önmagát, társadalmilag nem teljesen (emléke megmarad, sőt tette esetleg mementó is lehet), a nyomtalanul eltűnőre - ha nem egy sikeres inkognitóban él tovább - szintén majdnem ugyanez vonatkozik. A rejtőzködés-ábrázolások az önmaga mint meg nem változó konstans problémáját legkiélezettebb formában a fatális metamorfózis és a numerikus identitás bemutatása során vetették fel. Tegyük hozzá, hogy mindez a fantázia és a spekuláció mezőjében történik, de épp az ott bemutatható egyszerűsítések és szerepeltethető végletek révén válik könnyen beláthatóvá, hogy az önmagaság - tág határok között - mennyire szilárd.

A fantasztikum jegyében készült műalkotások - képzetszerűségük és konkrétságuk előnyeinel fogva - arról adnak evidens képet, hogy a szokatlan formájúvá és csaknem teljesen átváltozott egyén egy másmilyen egyedi létezővé lett, de valami megmaradt régi mibenlétéből és valakinek tudja magát. Az egyik ilyenfajta eset az, amikor megőrzi egyedi identitástudatát, szinte sértetlenül "magával viszi" azt újként kapott alakjába. Ilyen például a gólyává változott Hasid kalifa Wilhelm Hauff meséjében, vagy Gregor Samsa Franz Kafka elbeszélésében. Egy másik fajta esetben az új formájú egyediséghez új egyediségtudat társul, de ez is nagyon szilárd. Ez jellemzi például Manricót Verdi A trubadúr c. operájában. A kétféle én-helyzet közül az utóbbi az egyszerűbb, hiszen itt az egyén nem jelenik meg problémaként saját maga számára (nem tud korábbi pozicionális másságáról), ezért megteheti, hogy nem viszonyul tárgyként önmagához, nem akarja sem ilyenként rögzíteni, sem visszaváltoztatni önmagát. Az előbbi helyzet jóval bonyolultabb, hiszen ott az egyed nem kizárólag külső objektumra hatni akaró cselekvő, vagy legalább cselekedni próbáló szubjektum, hanem objektuma is önmagának, igyekszik visszaváltozni jobbnak ítélt eredeti formájába. Ez az esettípus az előbbinél még jobban kifejezi,

hogy az egyén mennyire nem tartja természetesnek, hogy ő nem teljesen önmaga, nem félreérthetetlenül ő, hogy nem hangsúlyozottan senki más, csakis ő (medesimus).

A fatális metamorfózis a maga extrém formáival, illetve a külső és a belső diszkrepanciájának kiélezésével nemcsak az önmagaság (medesimitas) szilárdságára és annak személyiségi önazonosságával (identitas) való szoros összefüggésére hívja fel nyomatékosan a figyelmet, hanem a személyazonosság (ipseitas) fontosságára is: nem mindegy, hogy milyen valakiként önmaga az egyén. A rejtőzködés elemzése mintegy annak meglátásához vezet el kerülő úton, és természetesen meg is erősíti azt, amihez Lévinas közvetlenebbül jutott el: az ember olyan létező, aki elsősorban nem elemzi, hanem éli és élvezi a létezését. "Az ember - állapítja meg Lévinas - nem úgy válik a lét szubjektumává, hogy magára vállalja a létet, hanem hogy élvezi a boldogságot az élvezet belsővé válásával, amely egyben ujjongás, »létfellettség«. A létező »autonóm« a léthez képest. Nem a létben való részesülést, hanem a boldogságot jelzi. A par excellence létező maga az ember."⁴² Az egyén személyazonosságának zavartalanságát két oldalról fenyegeti veszély. Az egyik: magát a létezését deformálják bizonyos erők; ezek romboló hatását teszik pregnáns módon nyilvánvalóvá a fatális metamorfózis különböző formái. A másik veszély: az egyén saját magát tárggyá téve rosszul elemzi önmagát, és ez még akkor is negatív hatást gyakorol rá, ha az elemzés mindössze túlzottan elvont. Lévinas szerint: "Az ésszel azonosított én - mint a tematizálás és a tárgyiasítás képessége - elveszti ipseitását. Önmagát megjeleníteni annyi, mint kiüresedni a szubjektív szubsztanciától és érzékteleníteni az élvezetet."⁴³ A rossz önreflexió tehát eltávolít az adekvát egyéni létezésétől. Az önelemzés másféle hibái nyilván még zavaróbb következményekhez vezetnek. Az identitászavar tehát az egyén egészére kiterjed.

A numerikus identitás problémája azt veti fel, hogy az egyén megsokszorozódása (leggyakrabban megkettőződése) során több önmagaság (medesimitas) és ennek megfelelően több önmaga-tudat áll-e elő? A fantasztikum síkján mozgó művészet, amely nem szakadhat el teljesen az érzéki konkrétságtól, igennel válaszol erre a kérdésre. Például Hamvas Béla Karnevál c. regényében Bormester Mihály megkettőződése után mindkét változatának, Mike-nak is meg Michailnak is külön-külön én-helyzeti tudata van; teljesen különböző egyének, egy időn át nem is tudnak egymásról. Stevensonnál szorosabb a kapcsolat Dr. Jekyll és Mr. Hyde között, de a doktor két változata nagyon eltérő önálló egyénként cselekszik. Amíg a párhuzamosság, illetve az egymást követő különféleség fennáll, a megkettőződött egyének én-helyzeti tudata is kettő.

Bonyolultabbnak láttatja a numerikus identitás problémáját az elméleti spekuláció,

amely kihasználja azt a lehetőséget is, hogy a kettősségből adódó paradoxonokat ad abszurdum vigye. Derek Parfit *Értelmek és személyek* c. munkája nem állítja be ennyire különbözőeknek egy elgondolt nem is kettősség, hanem hármasság nyomán előállt pozicionális differencia hordozóinak önmaga-tudatait. (Parfit művében egy meghibásodott teletranszporter nem azt teszi, hogy pillanatokon belül eljuttat egy személyt a Marsra, hanem megkettőzi, sőt megháromszorozza.) Nem zárja ki, hogy az így létrejött tökéletes szimulakrumok az eredetihez képest más környezetben másképp is cselekedhetnek, de inkább az foglalkoztatja, hogy a másolatok léte, tetteik mennyire érintik az eredetit. Parfit arra a következtetésre jut, hogy az egyén emlékei, tudattartalmai személytelenül is megragadhatók, a személy csak pusztán hordozója ezeknek.⁴⁴ A személyiségi önazonosságot szerinte is az én-tudat fejezi ki, de nála ennek az identitásnak annyira nincs szüksége ipseitasra, hogy mindegy, milyen személyhez kapcsolódik, ezért lehet belőle akár több is. Nem számol azzal, hogy élmények és emlékek nem jöhetnek létre személyazonosság (az ipseitas pozicionális differenciája) nélkül, ha pedig a személyiségi önazonosság (identitás) megsokszorozódásával a személyazonosság is (ipseitas) megsokszorozódik, akkor a multiplikálódás után több személyiség kezdi el a létezését.⁴⁵ S noha Parfit álláspontja erősen vitatható, annak szemléltetésére mégis jó, hogy az egyén személyiségének jellemzését ugyan belső önazonossága (identitása) alapján kell megtenni, de ezt a külsőtől (ipseitas) való eltekintés útján még érdemben megkísérelni sem érdemes. Ennek Parfit - objektíve - nem csupán elgondolható paradoxonait veszi tekintetbe, hanem, szerencsére, azt a kis realitásmagot is, hogy az egyén halálával nem szűnik meg teljesen az én-je, más valakiben folytatódhat: "Halálom megszakítja ugyan a közvetlenebb kapcsolatokat jelen tapasztalataim és a jövőbeli tapasztalatok között, de vannak másfajta kötelékek, melyeket nem szakít el. Ez minden, ami megváltozik attól, hogy nincs olyan eleven lény, aki én vagyok."⁴⁶

Amikor apek hőse arról elmélkedik az *Egyszerű élet* c. regényben, hogy mint egyén boldogan feloldódik másokban, akkor a lehetőségét veti fel annak, hogy hányféle eltérő egyéniség is formálódhatott volna belőle más-más körülmények között, illetve amennyiben mégis "többféle" élete volt, abban az ő sokoldalúsága bontakozott ki, és az így egy meghatározott valaki szerény sokoldalúságaként nyilvánult meg. A megvalósult egyén különbözik mindenki mástól, mert - sajátosan partikuláris feltételei között - mindenkéintől eltérő irányba fejlődött, "hiszen abban vagyunk igazán egyenlők, hogy mindnyájan valami más lehetőséget élünk".⁴⁷

Az ilyen elgondolt és elképzelt megtöbbszöröződéseknek tulajdonképpen - akarva vagy akaratlanul - az a szerepük, hogy indirekt módon, megfelelő egyoldalúsítással, az egyedi feltételezett megszüntetéséből kikövetkeztethető paradoxonok

megmutatásával nagy hangsúlyt adjanak az egyszerűség megszüntethetlenségének és fontosságának. Így érthető, hogy - az árnyalatnyi véleményeltéréseken túl - lényegében olyannak látják az önmagaságot, hogy az minden egyedhez hozzá tartozik, akár magával viszi azt a régiből az új formájába, akár többféle változata áll elő az egyén megtöbbszöröződése szerint. Ebből adódóan mindegyik egyén másként önmaga, vagyis több egyén nem osztozik egy önmagaságon (medesimitas). Nagyon reálisan mutatja be a helyzetet és jól érzékelteti annak lényegét Sartre Az ördög és a jóisten c. drámája, amelyben Götz numerikusan mindig egyként létezik, többféle változatot mutató énjének megfelelően többféleképpen cselekszik, miközben mindig önmagának tudja magát.

Ha az egyén akarva sem képes megszüntetni az önmaga-mivoltot, akkor az elrejtőzésnél is biztosan számíthat rá: megmarad önmagaként, csak alig másként lesz önmaga. Én-rendszerén belül az "identitásmag", az elsődleges én változatlan marad, csak a másodlagos énen kell valamennyit módosítani, vagyis csupán a szerepeket kell részben mássá egyéníteni, és a "prezentált én"-t szükséges nagymértékben átalakítani.⁴⁸ A nehézség éppen abban rejlik, hogy ezt a kontinuitást biztosító központi egyéni más milyenséget miféle formális más milyenség álcájával lehet úgy elfedni, hogy mindenki más az álca révén más milyennek sejthetőt higgye egyedül létező igazinak. A rejtőzködés "erős programjának" valamelyikét megvalósító egyénnek szinte művészi jellegű feladatot kell megoldania, mégpedig egy olyan különös színművészet, aki a kétféle színésztípus, az átélő, illetve a könnyedén alakító megoldásait egyszerre próbálja érvényesíteni. Ezek pszichikus alkatát Popper Péter - az átélőt "varázsló"-nak, a könnyedén alakítót "komédiás"-nak nevezve - így jellemzi: "A köztudatban a komédiás színész a könnyebb lélek. [...] Holott ő a zártabb és szilárdabb személyiség, aki sohasem adja föl önmagát, csak burokkal veszi körül. [...] Az ő mondata a színpadon: Én a szerepben. [...] A varázslóé csak ennyi: Én. [...] A varázsló az, aki szerepről szerepre megpróbálja alapelemeire »szétszerelni« személyiségét, és megint összerakni, valamilyen más formátummá. Művészet a szétesés és az újrakonstruálódás. Lebomlik és felépül. Személyisége laza, ezért képes átváltozásokra."⁴⁹ Csakhogy a hosszú távú sikerre vágyó rejtőző nem lehet egyoldalúan csak az egyik vagy csak a másik fajta színész; neki - "komédiásként" - teljesen el kell fogadtatnia másokkal saját magát, ugyanakkor - "varázslóként" - azonosulnia kell azzal a nagy fajsúlyú szereppel is, ami a választott új életformája. Nem érheti be azzal, hogy az imagináriust (átalakított egyéni mivoltát) fiktívvé (másmilyen kilétű személlyé, perszonává) formálja, neki - és ebben már nem művészként kell megnyilvánulnia - a fiktívvé stilizált egyéniségét valóságosként kell teljesen hihetőnek beállítania, minden megnyilvánulásával a "valószínűség" logikája szerint kell valami "hihető" "lehetségest"⁵⁰ tartósan megjelenítenie. Minden

nyilvános tevékenységének úgy kell "helyes"-nek lennie, hogy az látszólag ne mondjon ellent más érvényességi kritériumnak, így a "hitelesség"-nek s még kevésbé az "igazság"-nak.⁵¹ Mivel azonban az igazság is meg a hitelesség is csak mímelt, könnyen sérülhet a preparált helyesség, annál is inkább, mert ez a fajta "szerepazonosulás" egy én korlátozása (sokkal ritkábban és kevésbé új képességeinek kibontása) árán érvényesül, mégpedig egy önmagához végül is ragaszkodó egyén énje új szituáció megszabta korlátai által. Ezért áll elő egyrészt a szerepkiesés veszélye (így a tisztos polgárrá alakult Jean Valjean nem tudja tétlenül nézni a mások szenvedéseit, és segítségükre sietve akaratlanul is leleplezi saját magát), másrészt a szerepteljesítés deformáló hatása (például Ludwig Anatol Stiller mind többet hazudik és egyre jobban deklasszálódik azért, hogy inkognitóját fenntarthassa).

A különféle rejtőzködők a rejtőzés ilyen belső kettősségéből adódóan lényegében kétféle utat választanak: vagy a belső megtartására ("komédiázásra") törekcszenek elsősorban, mint a különcök, a szélhámosok, a karrieristák és a kalandorok, illetve emeltebb szinten az abszurd emberek, a játékos és a kritikus inkognitót választók, vagy pedig a látszatot védő külsőhöz ragaszkodnak inkább ("varázslók"), mint a konformisták és a feltétlen inkognitót vállalók. Az életszerepek megvalósításából adódó nehézségek akkor merülnek fel igen élesen, amikor a felvett más milyenség (a másodlagos és a prezentált én együttese) elkerülhetetlen tartalmi változást von maga után a személyes identitás egészén belül, tehát az identitásmagot is megzavarja. Ilyenkor nagyon bonyolult az egyén helyzete, érzésvilága és öntudata egyaránt, hiszen - még ha az átmenetileg jobb is - szokatlan módon "élvezheti" új személyes létezését, illetve kínlódhat miatta, de mindenképpen meg kell próbálnia feldolgozni külső és belső részbeni másságának érzetét. A konvencionális rejtőzéseknél ez lényegében fel sem merül; a professzionális rejtőzés annyival egyszerűbb, hogy annál nem kell a belső változásainak nehézségeivel érdemben számolni; de a rejtőzés okkasionális és különösen perspektivikus változatainál annál inkább. Ez utóbbi két esettípusban merülnek fel igazán a vállalt szerep mind megfelelő teljesítésének, mind végigjátszásának nehézségei.

A rejtőzködő egyének többsége abból indul ki, hogy nem akarja feladni eredeti önmagát, ezért próbálja azt valamilyen többé-kevésbé bonyolult tevékenység-együttessel elfedni. Különösen a spontán rejtőzőre jellemző, hogy nem vagy csak alig szeretne változtatni magán, érdemben nem teszi tárgyá önmagát; ha részben alakít is valamit külsején vagy viselkedésén, az alapvetően nem érinti az énjét, és a személyiségét úgy teszi aktívabbá vagy passzívabbá, hogy valamivel jobban kiszolgáltatja magát a környezetének, de az ilyen módosításokat azért ő maga igyekszik belülről szabályozni. A beletörődő, az önáltató, a konformista

visszafogottabb lesz, míg a különc, a lázadó, a karrierista fokozottabban aktív. Énjét tekintve mindegyik lényegileg önmaga marad, viselkedésbeli kilengései még nem teszik mássá, mindössze az adottat módosítják a korábnál kevésbé felismerhetővé. Az én akkor változna meg az ilyen esetekben, ha képes volna megérteni saját magát és helyzetét, de akkor már - és ez lenne a normális személyiségfejlődés útja - nem is engedné meg önmaga feloldódását, illetve nem törekedne önmaga valamilyen körülbástyázására, elszigetelésére, hanem sokkal inkább önazonosságának (identitás) nagyfokú belső átformálására, bizonyos lappangó életértelmek felszínre hozására, és ennek érdekében külsőleg olyan vállalkozásokra, amelyek számára is elfogadható módon hangolják őt össze a világgal, lényegében továbbra is élvezhetővé teszi azt számára, és ezért jól érezheti magát benne. Ehhez azonban átgondoltabb cselekvési szándék, illetve annak nyomán a dramaturgiai cselekvések túlsúlya helyett legalább a stratégiai cselekvések előtérbe állítását kellene elérnie. Ekkor nem jellegtelenedne az énje "minimál én"-né (Ch. Lasch), az ilyen törekvés vezetne olyan nem képlékeny, hanem csak "rugalmas én"-hez (J. Marcus), aki a maga - ahogyan J. P. Hewitt kifejezi - "helyzeti" énképei alapján el tud igazodni a nagyon bonyolult modern társadalomban is, miközben megmarad önmaga, és csak részben változik meg. A "rugalmas én"-t hordozó egyéniség számára a maga helyzeti énképei nem a modell, hanem a rejtőzködésváltozatok repertoárjának szerepét töltik be, amelyeket közvetetten hasznosít: olyan én kialakításához veszi figyelembe őket, amely átmenetileg felveheti ezen változatok egyikét vagy másikat, de alapállását tekintve mindegyiktől különbözik; csak ilyen értelemben nem marad teljesen változatlan. Az ilyen én persze nem szorulna olyan védelemre, mint az az egyén, akit elbizonytalanít mind a hiányzó önértékelés, mind a felületessége miatt félrevezető saját szociális énképe, vagyis aki mintha csak azért igyekezne megőrizni önmaga-mivoltát, hogy legyen mit hozzáigazítani az őt körülvevők homályos elvárásaihoz. Az utóbbi típusú egyén nem tud választani, nem képes érdemlegesen dönteni abban a tekintetben, hogy mint szubjektum milyen objektumhoz kötődjék valamilyen értékhierarchia alapján, s nem tud ennek megfelelő differenciálás szerint élni. Az előbbi típus embere individuum, az utóbbié esetleges személy.⁵² A tudattalan rejtőzés épp arra enged elsősorban következtetni, hogy bizonyos egyéneknek hiányzik a megfelelő önértékelésük, nem látják énjük pozitív irányú változási lehetőségeit, ezért inkább felemás módon takargatják ahelyett, hogy belső adottságaikat kibontva változtatnának rajta. A rugalmas én alapján rejtőzködő egyén példája lehet Max Frisch Don Juanja; a homályos szociális énképek nyomán önmagát kereső, a kvázi-inkognitót elutasítani próbáló egyéné pedig Pirandello Vitangelo Moscardája.

A tudatos rejtőzködők önmagukhoz való ragaszkodása bonyolultabb és az erre irányuló törekvések skálája is szélesebb. Akár offenzív, akár defenzív rejtőzködésről

van is szó - kivéve a fenntartásokkal járó inkognitokat (játékos, kritikus) -, az egyén kétféle határozott szándékot próbál összeegyeztetni: az egyik énje megszilárdítására irányul, a másik - épp az előző sikere érdekében - a minél eredményesebb részleges vagy teljes elrejtésére. Az ilyen rejtőzök nagy része - a hazudozó, a képmutató, az intrikus, a csábító, a szélhámos stb. - ki van békülve önmagával, ragaszkodik személyazonosságához, énjén sem akar változtatni, éppen azért kell egy másmilyen ént, egy látszólag valamilyen értelemben jobbat prezentált énként bemutatnia. Az eredeti személyiségi önazonosság (identitás) elfedésének határozott cselekvési szándéka nyomán szerveződik - megfelelő mozgási szándékok révén - olyan relatíve önálló, komplex cselekvéseggyüttes, amely nem csupán eltakarja az eredeti személyiség lényegét, mint valami sejtető fátyol (ez inkább a tudattalan rejtőzködőkre jellemző), hanem oly módon rejti azt el, hogy egy hitelesnek tűnő más külsőt helyez rá, egy valódi arcszerű álarcot, ami könnyen módosítható és le is vehető. Az ezt végrehajtó vállalkozás azzal kecsegtet, hogy a két előzetes szándékot (a megőrzését és az elrejtését) jól össze lehet hangolni: a valódi én úgy fogja álcázni önmagát a megfelelő maszkkal, hogy az általa nyert biztonság nem korlátozza a rejtőzö korábbi, esetleg veszélyeztetett szabadságát. Az álarc viszont, minthogy nem természetes képződmény, viselőjétől eltérő törvények szerint mozog, hitelességének elfogadtatása végett arra kényszeríti a mögötte élő embert, hogy az igazodjon hozzá, vagyis több vonatkozásban a felvett másság kívánalmi szerint cselekedjék, s mivel az álcázás titkának fenntartása a rejtőzőnek is érdeke, kénytelen engedni az álarc követelésének. Az álcázott egyénnek tehát nem marad nyugta, állandóan "bizonyítania" kell felvett mássága valóságát, így viszont nem a saját belátása szerint lehet ténylegesen másmilyen, hanem nagyrészt az álarc követeléseinek megfelelő módon. (E. T. A. Hoffmann Az ördög bájitala c. regényében egy igazi romantikusra jellemző szellemességgel és sokoldalúsággal mutatja be Medardus barát sokféle átváltozásának szükségszerű láncolatát.) Az álarc többnyire korlátozza a rejtőzködő önismerete bővítésében, mert - mint Heidegger mondja - "diktatúrát" gyakorol fölötte, elvonja - Merleau-Pontyval szólva - a "spontán értelemképződés" lehetőségétől. Az egyén külsejéhez illesztett, de énjét is deformáló, a maszkviselés tudatossága miatt belülről sorvasztó álca azt is megakadályozza, hogy az egyén pozitív sorseseeményként éljen meg bizonyos nem várt külső hatásokat, ilyenek révén álljon be előrevivő fordulat személyiségfejlődésében. (Például Mattia Pascalt kilendíti ugyan rejtőzéssel járó visszafogottságából az Adriana iránt kibontakozó szerelme, de az végül is nem előrelépésre inspirálja, hanem visszamenekülésre készíti, ami aztán még jelentéktelenebb egyénné halványítja.) Az ilyen feszültségteli állapotnak csak az vethet véget pozitív következménnyel, ha az egyén a maszkviselés hátrányát éli meg sorseseeményként, ami a rejtőzés felszámolásához vezet, esetleg radikális "szerepfelborítást" végez, amely pozitív személyiségfejlődési szakasz

kezdeté lehet. (Ilyen történik Manzoni egyik regényhősével: Don Rodrigo kilép a Névtelenként emlegetett rablóvezér szerepéből, és megtért gazdag főúrként az elesettek támogatójává válik.) A maszkok így módon érvényesülő deformáló hatásának leginkább a feltétlen inkognitó embere esik áldozatul; ő a menedék reményében álcája nagyfokú és tartós korlátozását is elfogadja, ami annyira tönkreteszi, hogy mások általi leleplezése után (hiszen nem önként válik meg szerepétől) nem képes visszatérni a szokványos mindennapi életbe, s nem is csupán stigmatizált volta miatt, hanem mert még kevésbé igazodik el benne, mint előzőleg, illetve énjét még jobban eltávolította a világtól, ezért zárul a legtöbb inkognitó a normális élet lehetőségének kizárásával (Fegyva Protaszov, Mattia Pascal, Ludwig Anatol Stiller).

A rejtőzés elég kevés változatánál alakul az említetteknel kedvezőbb viszony az önmegőrzés és a rejtőzés szándéka, illetve azok megvalósulása között. Ez a kitűzött cél különlegessége miatt eléggé szükségszerű. Sartre hangsúlyozza, "a szándék a cél választása", de a cél eléréséhez tulajdonképpen egy "kettős szándékot" kell megvalósítani, és ezek közül az egyiknek (ez a Searle szerinti elsődleges) a cselekvő helyzetének feltérképezésére kell irányulnia⁵³, és ez csak bizonyos rejtőzködőknél társul reális céllal. Szinte csak a karrieristák és a kalandorok, illetve a játékos és a kritikus inkognitó emberei lehetnek ilyenek. Ezek szándékai, céljai, perspektívái nyilvánvalóan egyénenként is nagyon eltérőek, sőt némelyek élesen ellentétesek, de az közös bennük, hogy mint cselekvőknek szilárd az énjük, jól látják előzetes cselekvéseik - alapvető céljuknak alárendelt - célját, az elrejtőzést csakis eszközként alkalmazzák, sőt nem tekintik azt fő céljuk egyedüli vagy feltétlenül legfőbb eszközének, és megfelelő distanciával képesek viszonyulni hozzá. Lényegében ki tudják védeni a rejtőzködés személyiséget deformáló, illetve egyént izoláló hatását. A játékos és kritikus inkognitót választók (és a hozzájuk részben hasonlóak, mint a játékot, humort megfelelően alkalmazók) kivédik mind a kettőt: a deformálást is meg az elszigetelést is; a karrieristák és kalandorok (illetve a hozzájuk külsődleges könnyedségben hasonlíthatók, mint a szélhámosok, csábítók) csak az utóbbit.

A rejtőzködők többsége annak tudatában hajtja végre a rejtőzés valamilyen formájához több-kevesebb közvetlenséggel elvezető tettét, hogy nem szabad lemondania önmagáról, és ígérkezik is valamilyen lehetőség önmaga megmentésére, sőt ezen túlmenően - bizonyos korokban elég sok esetben, másokban ritkábban, de néha mégis - akár előrelépése, önérvényesítése sem kizárt, csak éppen másképpen kell cselekednie, mint azt a korábbiakban tette. Ezt elsősorban a saját helyzetmegítélése, önreflexiója és életérzése alapján kísérli meg, valamilyen mértékű életforma-módosítással másként próbálja folytatni a maga társadalmi adaptálódását és

szocializálódását. Viszont azzal, hogy ennek sikeresebb eléréséhez olyan cselekvéseket és megnyilvánulásokat alkalmaz elsősorban, amelyek nem eléggé toleráltak vagy legitimáltak (hazugság, képmutatás), esetleg nem azzal a funkcióval használják őket általában mások (titkolózás, a személy külsődleges megváltoztatása), továbbá nem egyeztetetők össze a személyiség lehetséges mozgásaival, visszaszorítja annak szabadságszükségleteit (le kell mondania bizonyos foglalkozásokról, érzelem-megnyilvánulásokról). Mindezek arra kényszerítik, hogy eltávolodjon korábbi életformájától; de ha ezt a rejtőzködés eljárásainak túlsúlyba kerülése mellett akarja valamilyen új életformában folytatni, az két egymástól nagyon eltérő lehetőségtípust kínál neki: vagy vezérfonal nélküli, stratégiát nem követő, alapvetően külső események véletlenszerűségei és általános trendek sodrása által meghatározott életformát, amelyben jelen van a rejtőzködés is, vagy pedig olyan önkényesen megválasztott életvitelt, amelyen belül rendszeresen, sőt bizonyos életstratégiát követve igyekszik alkalmazni a rejtőzködés eszközeit. Az első életformátípus nem tesz lehetővé rendszeres életvezetést, mégpedig részben megalapozatlansága miatt (csak távolodik valamitől és tagad valamit), részben éppen a gyakran igénybe vett alkalmi rejtőzési formák ellentétes hatásai miatt, hiszen ezek legalább annyira keresztezik és gátolják, mint amennyire elősegítik a szabályozható életvitelt (mutatja a beletörődők, önáltatók, hazudozók, csábítók és hasonlók magatartása). A másik életforma-lehetőség túl szűk létezési körön belül képes rendszeres és kiszámítható életformát biztosítani: az ezt választó egyén túltervezi mind a régitől való eltávolodást, mind a megvalósítandó újat; törekszik bizonyos stratégia követésére, csak azzal nem számol eléggé, hogy a saját zárkózottsága révén még a többi, átlagos életet élő embernél is pontatlanabban tudja felmérni saját helyzetét és mások őrá vonatkozó reagálásait, ami nélkül pedig - minthogy nem absztrakt viszonyok légkörében cselekszik, minden lépése szorosan összefügg a sajátjain kívül mások korábbi lépéseivel is⁵⁴ - nagy távon csak az átlagosnál rosszabb stratégiát lesz képes kialakítani. Teljesen érthető, hogy az alkalmi rejtőzködések minimálisan sem megalapozott szervezése, az alkalmi jellegből adódó alulszervezése, illetve a perspektivikus rejtőzések kellően soha meg nem alapozható szervezése, legfeljebb akadályt jelentő túlszervezése miatt juttatja az ilyen vállalkozásokat kudarchoz. Lényegénél fogva egyik fajta próbálkozás sem zárhatja ki a kalandszerűséggel járó kockázatokat és bizonytalanságokat.

A rejtőzködők sajátossá összeállt tevékenységkomplexumainak közvetett, nem várt és egy bizonyos fokig nehezen felismert, de nagyhatású és ritkán elkerült következménye egyrészt az én valamilyen mértékű deformálódása (legalább a persona semidestructa erejéig), és ez nem az intenciók valamely szintjének hibájából adódik, másrészt előáll a rejtőzködő egyén nagyfokú elszigetelődése (persona

isolata), ami viszont bizonyos szándékok célul is kitűzött eredménye. A két egymást is formáló negatív következmény a rejtőzködő egyén részben mindenképpen tudatos izolálódási törekvése alapján kezd kialakulni, hiszen az ilyen ember szűkíteni igyekszik a vele kapcsolatba kerülők körét, illetve erősen szelektálni a viszonyulások fajtáit. (Már Francis Bacon utalt arra, hogy milyen fontos szerepe van lényünk megőrzésében a hallgatásnak.) A rejtőzködő úgy próbálja irányítani közvetlen érintkezéseinek számát és formáit, hogy létezése minél súrlódásmentesebb legyen. Az ilyen egyén többnyire kivonul - és nemcsak átmenetileg, mint Montaigne tanácsolta - a közéleti szférákból, sőt magánélete is óhatatlanul beszűkül. (Bizonyos életformakorlátozásokat még a lázadók, az intrikusok, a kalandorok és hasonlók is kénytelenek végrehajtani.) Az elrejtő izolálódást elősegíteni hivatott visszafogások nem szorítkoznak csupán arra, hogy az ilyenre törekvő egyén szívesen elkerüli az interakciókat, kommunikatív cselekvéseit nagyrészt látszólagosakká teszi és rejtett stratégiai cselekvésekkel próbálja helyettesíteni, hanem a közvetlen négy szemközti kapcsolatokban is igyekszik hozzáférhetetlen maradni. Nem csupán az jellemzi, hogy attitűdjében szembetűnő egyoldalúsággal nyilvánul meg néhány olyan általános sajátosság, ami az egyént - a felvilágosult humanizmus szellemének megfelelően - az újkortól kezdve általában jellemzi, vagyis hogy mint individuum mereven distanciálja önmagát, és hogy túlzottan elkülönül egyéniségének külső és belső oldala⁵⁵, hanem ezen túlmenően még azt is eltúlozza, hogy nem akar a másikról tudomást venni és nem is hajlandó neki feltárulkozni. Ezt a viszonyt az jellemzi, amit Heidegger így ír le: "Ez a »tekintetnélküli« együttlét »számol« másokkal anélkül, hogy komolyan »számítana rájuk«, vagy akárcsak szeretné, ha » »köze lenne« hozzájuk."⁵⁶ A rejtőzködő tehát éppen a fordítottját teszi annak, amit Lévinas fontosnak tart az emberi együttélésben: "megkeressük az emberi és emberek közötti átjárókat, amik a legmesszebbmenőkig megérthető dolgokból fonódnak össze".⁵⁷ A rejtőzködő nem gonoszságból marad közömbös a vele szemben álló másik "feleletigénye" iránt, csupán rosszul értelmezett önvédelemből próbál szinte tudattalanul is kitérni előle. Nem számol azzal, hogy másoktól elzárkózva - noha csupán részlegesen azonosulhatna velük - csak formális marad emberi mivolta, mert "senki sem zárkózhat be önmagába: az ember humanitása, szubjektivitása azonos a mások iránti felelősséggel".⁵⁸ Mint elidegenedett lény nem veszi észre a közvetlen kapcsolat erkölcsi tartalmát, azt, hogy az "a jóság szigorú komolyságát hordozza", hogy nem azonos a szabadság korlátozásával "megidézni a beszélgetőtársat, kiszolgáltatottá válni feleletének és kérdésének", hanem ez éppenséggel "elősegíti a szabadságomat azzal, hogy a jóságra ösztönöz".⁵⁹ Az ilyen feleletigényről Bernhard Waldenfels kiegészítésként azt állapítja meg, hogy az korántsem durván kényszerítő erejű, hanem a másik megértéséből fakad, és ezért nem tudunk a másiknak nem felelni. Éppen a rejtőzködő viselkedik ezzel a leginkább ellentétesen, amikor elzárkózásával olyan -

Heidegger által is leírt - mentalitást juttat érvényre a vele szemben álló feleletigényét illetően, hogy "számolnom kell ugyan vele", de "fel sem merülhet, hogy választ adjak neki".⁶⁰ Egyébként az elszigetelődésre törekvő rejtőzködő azért sem keresi a másokkal való "szemtől szembe" kapcsolatokat, hogy benne se támadjon feleletigény másokkal szemben, még ez se zavarhassa meg gondosan előkészített elkülönültségét.

A rejtőzködő egyén nem a megszokott módokon próbál élete bizonyos fordulataitól kezdve sikeresebben beilleszkedni a társadalom életébe, csak éppen arra nincs kellő tekintettel, hogy ebből a vállalkozásból mi mindent nem lehet mint elengedhetlent kihagyni. A legkritikusabb pont és az ennek megfelelően elkövetett legnagyobb hiba az eleven személyes kapcsolatok túlzottan nagyfokú korlátozása, felfüggesztése, illetve megmásítása. Ily módon a rejtőzködő olyan elfogadott vagy legalább megtűrt "zóon politikon"-ná próbál válni, aki nem csupán a "homo civilis"-től elvárt kötelességek teljesítése alól próbál minél jobban kibújni, hanem még a "homo humanus"-szal szembeni elvárásoknak is csak minimálisan tesz eleget. Ennek minél eredményesebb megvalósítása céljából alkalmazza, módosítja, variálja és kombinálja a rejtőzködés módjait és formáit - de lehetőleg nem a társadalom közösségei által elfogadott és általuk ellenőrizhető módon. Márpedig a társadalom csak a konvencionális rejtőzködők és a liminalitás állapotában levők számára engedi meg, hogy a tulajdonképpen ismert egyént így vagy úgy elrejtő formákat hagyományossá tett célok szolgálatában használhassák fel, szabályozott módokon alkalmazott eszközként, hogy a közösség számára fontos transzcendens titkokat tárjanak fel a segítségével; illetve a professzionális rejtőzködők számára ugyancsak szabályozott és ellenőrzötten használt eszközként, hogy a titokban maradt társadalmi rendellenességeket feltárják és megszüntessék. Tehát a rejtőzködő személy, a rejtőzés célja és eszköze, pozitív következménye és társadalmi hasznossága minden ilyen esetben ismert és elfogadott (csak a professzionális bűnözők nem illeszthetők ide problémamentesen). Az okkasionális és a perspektivikus rejtőzködés ennek mind az ellenkezőjét mutatja -, azért áll vele szemben lényegében idegenül a társadalom, és tartja a legjobb esetben mindössze kuriózum jellegűnek, de általában elvetendőnek, sőt - nemegyszer a professzionális rejtőzködés eljárásait is felhasználva - üldözendőnek, és az egyének többsége igyekszik mellőzni az ilyen rejtőzés egyértelmű formáit, de azok bizonyos elemeit már nem. Még a kényszerinkognitók egyéneit illetően is megoszlanak a társadalmon belül a vélemények, és eltérőek a gyakorlati megnyilvánulások. Bizonyos mértékű megértésre és elnézésre csak a konformisták, illetve a humor és a játékosság álarcait öltők számíthatnak, vagyis azok, akik az elrejtőzésnek már nem is a "gyenge", hanem az "erő nélküli" programját választják.

Bizonyos erőt és rugalmasságot szinte csak a játékos és a kritikus inkognitót választó egyének mutatnak. Egyedül ők dolgoznak ki olyan életstratégiát, amelyben meghatározó szerepe van a rejtőzködésnek, de nem merül ki csupán ebben. Ők egyéniségükhöz akarják szabni életformájukat, tudatosan megtervezett életvitelt igyekeznek megvalósítani. Nem törekszenek a teljes rejtőzködésre, illetve nem ragaszkodnak mereven csak bizonyos álcázó formákhoz, hanem szinte mindegyiket szem előtt tartva választják ki az alkalmasakat vagy a megfelelő elemeket és kombinálják őket, maszkjukat hol teljesebbé, hol áttetszőbbé teszik, és ők maguk döntenek el, mikor váljanak meg tőle. Nagyobb fokú relatív társadalmi elkülönültségük abból adódik, hogy a különleges rejtőzési formák mellett (álnév, más külső, új lakóhely stb.) sok kevésbé feltűnőt is használnak (játékos, humoros, ambivalens magatartás stb.), és a nem feltűnő másságot ezek alkalmazásával és a jól egyénített szerepmegvalósítás vagy a még nem bántó szereptávoltítás révén érik el; bizonyos megnyilvánulásaik - paradox módon - már nem is az álcázás, hanem a személyes sokoldalúság felvillantásának eszközeként funkcionálnak. Az ő esetükben a legvilágosabb, hogy a rejtőzködés mennyire nem lehet nagyobb távon, egy életszakaszon belül cél, hanem csakis eszköz. Természetesen ez az eszköz is olyan, hogy sikeres használata bizonyos mértékű alkalmazkodást követel meg a használójától, nem hagyja érintetlenül a rejtőzködő énjét sem. A játékos és a kritikus inkognitó emberének is alakítania kell valamennyit a személyiségi önazonosságán (identitás) is, de ő ezt azért képes csak kismértékben és szabályozottan megtenni, mert fejlett az öntudata, helyes az önértékelése, nagyfokú énjének a konzisztenciája, identitása - ahogyan L. Krappmann kifejezi - "egyensúlyozó identitás", ami nem ingadozó, hanem alkalmazkodó jellegére utal.⁶¹ Az ilyen rejtőzködő úgy tud megszabadulni felvett más milyenségétől, hogy elsősorban visszaállítja eredeti személyiségét, és másodsorban - az előbbivel szoros összefüggésben - új pozitív vonásokkal egészíti ki. Az ilyen ember - gondoljunk Kierkegaard életjátékaira - egyrészt nem adja fel korábbi énjét, másrészt nem téveszti szem elől saját belső fejlődését, amennyiben énje válságait is helyesen értékelt sorseseményként éli át, továbbá gondoskodik arról, hogy a maga választotta rejtőzési eszközök révén (anonimitás, pszeudonimitás, gesztus, önkritika stb.) lehetőleg olyan külső hatások érhék, amelyek előmozdítják személyisége érlelődését, sőt képes magát a rejtőzködést is sorseseményként kezelni és énje fejlődésének szolgálatába állítani. Énjének alapvető - J-P. Codol és C. Gordon által kiemelt - jellemzői közül lényegileg nem változik a konzisztencia, a koherencia, a tudatosság és az önértékelés, viszont annál inkább átalakul - nagyrészt általa ellenőrzött módon - a különbözőség, aminek egy részét, a felvett más milyenséget (az álcát) könnyen el lehet vetni. A distanciáltan kezelt inkognitó embere a "komédiázó" típusú színészhez hasonlít, álcázó eszközei is olyanok (álnév, gesztus, játékos magatartás, nyelvi többértelműség stb.), amelyek

nem kötik gúzsba alkalmazójukat, és amelyektől viszonylag könnyű megszabadulni. Az ilyen egyén önazonossága a nagyon eredményes "operatív identitás" egyik változatának megtestesülése.⁶²

A legsikeresebb inkognitó tehát az én- és személyiségfejlődés nem szokványos, nem gyakori, nem is bárki által alkalmazható, de nagyon sikeres komplex eszköze, azonban nem szabad - társadalmi jelentőségét tekintve - ennél többnek tartani, hiszen nemcsak lehetséges eredményei, hanem korlátai is eléggé nyilvánvalók. Tudatosan és körültekintően kell alkalmazni, és bizonyos idő után nagyon tanácsos megválni tőle. El kell dobni - ahogyan Sextus Empiricus vagy Wittgenstein javasolja más összefüggésben - mint egy olyan létrát, amelyen már felkapaszkodtunk valahová, de tegyük hozzá, hogy egy újabb létrán még magasabbra lehet majd feljutni. A rejtőzködés semmilyen, még legeredményesebb formája segítségével sem fejeződhet be a személyiség érdemleges fejlődése, hanem néhány más eszköz felhasználásával és kialakításával folytatható még eredményesebben. Ha az én valóban egy "értelmező, tulajdonító, építkező" rendszer⁶³, akkor valószínűleg nem állhat meg a fejlődésben éppen akkor, amikor ennek a feltételei valamivel jobbak lettek. Ha a sikeresnek mondható inkognitójából kilépő egyén tovább alakítja, érleli önmagát, autonóm egyéniséggé, fejlett individuummá válik. Jó példa rá Kierkegaard életútja. Ha elmarad az ilyen folytatás, megreked az individuummá fejlődés folyamata is, a játékos és a kritikus inkognitó emberéből nem lesz több egy talán elismert, de mégis elszigetelt különönnél vagy egy fölösleges embernél. Ezt az esetet reprezentálja Max Frisch Don Juanja. A rejtőzködés többi formája nem nyit ilyen perspektívát, legfeljebb közelebb visz egy pozitív változás fontosságának belátásához, vagy egyszerűen csak segít az önmegőrzésben.

Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az egyéni rejtőzködés mint kivétel csak az olyan társadalmi viszonyok között válik szórványossága ellenére is viszonylag gyakorivá, amelyek általában véve nem kedveznek az individualitás kibontakozásának, az egyéni fejlődés megszokott útjai nehezebben járhatókká váltak, ezért keresik ilyenkor más időszakhoz képest többen az egyéni önérvényesítés vagy legalább a megmaradás rejtőzködés kínálta mellékútjait. Az ilyen vállalkozásokból származó eredmények nagyon különbözőek, széles skálájuk két végpontját tekintve teljesen ellentétesek, amennyiben az egyik póluson a fatális metamorfózis és a beletörődés álcája megsemmisült rejtőzködő egyénekre utal, míg a másik póluson a játékos és a kritikus inkognitó olyan egyéneket fed el átmenetileg, akik a rejtőzés kínálta lehetőségek határain belül a legsikeresebbek. Ha az utóbbi típusú egyén nem lép ki inkognitójából azért, hogy túlhaladjon az abban biztosított életformán, akkor ő is csak átlagosan használta ki a kor és a rejtőzködés által nyújtott lehetőségeket.

Valamivel többet tett önmagáért, mint a körülötte élő átlagemberek, de nem tett meg minden lehetséget, sőt optimálist sem. Nem választott rossz alternatívát, amikor rejtőzködni kezdett, de rosszul döntött, amikor megmaradt rejtőzködőnek, mégpedig valószínűleg azért, mert énje már kezdetben nem volt elég energikus, konzisztenciája olyan rugalmas, önértékelése olyan fejlett, és a rejtőzködés hatására sem vált olyanná, hogy felismerje a rejtőzködésen való túllépés többletlehetőségeit. Ilyen a Senki szigetére végképp letelepedő Timár Mihály vagy a csábítástól visszavonuló Don Juan. Eleve másféle én, más nagyságrendű egyén az, aki jól kihasználja a rejtőzést és ráadásul képes is felszámolni, attól függetlenül tud önmaga lenni, autonóm emberként cselekedni. Ilyen például - más-más történelmi korokban más-más módon - Oidipusz, Hamlet és Kierkegaard. Ők használják ki maximálisan és egészítik ki mással a rendhagyóság minden előnyét. Énjük fejlődésének iránya a mások által is járt út felé fordul.

A rejtőzködés nem ennyire sikeres formái, sőt még a sikertelenek sem csak rosszat mondanak az egyénről, még a nagyfokúan deformált egyénekről sem. Azt is elég jól megmutatják, hogy a rejtőzködés különféle változatai önmagukban véve is - sok visszahúzó hatásuk mellett - olykor előmozdítják valamennyire - főleg az offenzív változatok - az én részleges fejlődését, a személyiségi önazonosság (identitás) holtpontról való kimozdulását, az individualitás valamilyen szintű megszilárdulását. De a rejtőzködés még a legrosszabb esetekben is kaphatja azt a pozitív szerepet, hogy kifejezésre juttatja az individualitáshoz való ragaszkodást, az önazonosság megőrzésének igényét, az egyén önmagáról való le nem mondásának görcsös szándékát. Az emberekben sokféleképpen tudatosulhat az a törekvés - és a legtöbb rejtőzködési forma, a sok defenzív szándékú részleges önmegmásítás nagyrészt ennek a nem tudatos és nem is egyértelmű kinyilvánítása -, hogy az egyén, még a megrendült, sérült egyén is, ragaszkodik önmagához; hiszen - mint Hemingway írja - "az embert el lehet pusztítani, de nem lehet legyőzni"⁶⁴, és az önmagaként megmaradás tulajdonképpen a győzelem minimumának tekinthető.

A rejtőzködő egyén élni akar, egyaránt tiltakozik az ellen, hogy akár abszorbeálja, akár dekonstruálja őt a társadalom: önmagaként akar megmaradni, és nem is feltétlenül bármilyen áron, hiszen - néhány formát leszámítva - rejtőzködése során a konvenciókon nem teljesen kívül és az erkölccsel nem teljesen szemben tesz erre kísérletet. A jelenkor modern társadalmi körülményei, sok tekintetben posztkonvencionális viszonyai azt mutatják, hogy - az egyéniség deformálódási, kiüresedési, elsúlytalanodási tendenciájával szemben - kialakulóban van a dinamikusabb én, az önállóbban cselekvő egyén, rugalmasabbá válik a kommunikatív cselekvés, pluralizálódnak és relativizálódnak az értékek, részben hipotetikusabban

lehet bánni az érvényességi igényekkel, módosul a titok jelentősége és szerepe - és mindez nyilván módosítja a rejtőzködés megítélését és gyakorlati alkalmazását egyaránt.

Cikk eleje Cikk vége Bezárás

JEGYZETEK

1 E. H. Erikson: Life history and the historical moment. New York, Norton, 1975. 18-20. o. - P. Ricoeur: Soi même comme un autre. Paris, Seuil [1990], 140-166. o.

2 B. Waldenfels: Test és corpus. In: Pro Philosophia Füzetek, 19-20. sz. [1999], 89-100. o.

3 C. Gordon: Self conceptions: configurations of content. In: "The self in social interaction."(Szerk.: C. Gordon-K. J. Gergen.) New York-London, Wiley, 1968. Vol. 1. 115-136. o. - J. P. Codol: Semblables et différents. Recherches sur la la quête de la differenciation sociale. Aix-en-Provence, Université Provance, 1979. 17-36. o.

4 B. Barnes: Scientific Knowledge and Social Theory. London-Boston, Routledge and Kegan Paul [1974], 111-112., 121-122. o. - Nyíri Kristóf: Identitáskérdések az elektronikus hálózottság korában. In: Magyar Pszichológiai Szemle, 1999. 1. sz., 19-21. o.

5 J. R. Searle: Intentionality. An essay in the Philosophy of Mind. (3. kiad.) Cambridge-London-Sidney, Cambridge Univ. Press [1984], 83-100. o. - Uő: Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája. (Ford.: Kertész Balázs.) [Bp.] Vince K. [2000], 102-107. o.

6 Almási Miklós: A látszat valósága. Bp., Magvető K. [1971], 137-168. o. - Heller Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Bp., Akadémiai K., 1971. 61-73. o. - E. Nikolov: A titok. A kommunikáció ellentéte. [Bp.] Tömegkommunikációs Központ [1987], 22-25. o. - V. Király István: A titok és kategoriális szerkezete. In: Uő: "Határ - Hallgatás - Titok. A zártság útjai a filozófiában és a létben." Kolozsvár, KOM-PRESS - Korunk Baráti Társaság, 1996. 134-139. o.

7 E. Husserl: Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Dritte Teil. (1929-1935) In: Husserliana, XV. (Hg. von I. Kern.) Den Haag, M. Nijhoff, 1973. 154. o.

8 A. Schopenhauer: A világ mint akarat és képzet. (Ford.: Tandori Ágnes és Tandori Dezső; bev.: Nagy Sándor.) [Bp.] Európa K., 1991. 190. o.

9 E. Lévinas: Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről. (Ford.: Tarnay László.) Pécs, Jelenkor K., 1999. 93. o.

10 F. M. Marcolungo: Etica e metafisica in Emmanuel Lévinas. [Milano, Istituto di Propaganda Libreria, 1995] 113-115. o.

11 S. Kierkegaard: Abschliessende unwissenschaftliche Nachschrift zu den Philosophischen Brocken. (Übersetzt von M. Junghaus.) Düsseldorf-Köln, E. Diederichs V. [1957], Bd. I. 147-148. o. - A. MacIntyre: After Virtute. A Study in Moral Theory. (2. ed.) London, Duckworth, 1987. 213. o.

12 A jelek típusait az alábbiakban Charles W. Morris tipológiája alapján különböztetem meg; vö. Ch. M. Morris: A jelelmélet megalapozása. (Ford.: Fehér Márta.) In: "A jel tudománya." (Szerk. és bev.: Horányi Özséb és Szépe György.) Bp., Gondolat K., 1975. 69-70. o.

13 P. Ricoeur: Soi même comme un autre. Paris, Seuil, 1990. 145-147., 367-368. o.

14 É. Durkheim: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. (Ford.: Józsa Péter.) (2. kiad.) Bp., Közgazdasági és Jogi K., 1982. 196-203. o.

15 E. Fromm: Menekülés a szabadság elől. (Ford.: Bíró Dávid.) Bp., Akadémiai K., 1993. 169., ill. 230. o.

16 J. Huizinga: Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására. (Ford.: Máthé Klára.) [Bp.] Athenaeum K., 1944. 184., 222. o.

17 Hamvas Béla: Karnevál. [Szentendre.] Medio K., [1997]. III. köt. 87-88. o.

18 Ch. Taylor: Humanizmus és modern identitás. In: "A modern tudományok emberképe." (Szerk.: K. Michalski.) Bp., Gondolat K., 1988. 185-186, 190-192. o.

- 19 Vajda Mihály: Közép-Európa és a posztmodern. In: Uő: "A posztmodern Heidegger." [Bp.] T-Twins K.-Lukács Archivum-Századvég K. [1993], 186-196. o.
- 20 G. Simmel: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, Duncker und Humboldt V., 1908. 345-360., 379-390. o.
- 21 G. Vattimo: La crisi dell'umanesimo. In: Uő: "La fine della modernità." (2. kiad.) [Milano.] Garzanti [1987], 40-50. o.
- 22 M. Heidegger: Lét és idő. (Ford.: Vajda Mihály és munkatársai.) Bp., Gondolat K., 1989. 326. o.
- 23 M. Heidegger, i. m. 328. o.
- 24 M. Heidegger, i. m. 332. o.
- 25 E. Fromm: Pszichoanalízis és vallás. (Ford.: Szigeti Miklós.) Bp., Akadémiai K. [1995], 9. o.
- 26 J. K. Galbraith: Az új ipari állam. (Ford.: Hantos Éva.) Bp., Közgazdasági és Jogi K., 1970. 240. o.
- 27 G. Vattimo: La crisi dell'umanesimo. 49-53. o.
- 28 M. Heidegger: Ráhagyatkozás. (Ford.: Szent-Iványi István.) In: Filozófiai Figyelő [19]81/1-2. sz., 90. o.
- 29 M. Heidegger, i. m. 91. o.
- 30 G. Vattimo: Introduzione [al volume "La fine della modernità]. Id. kötet, 10-15. o.
- 31 J. Rawls: Az igazságosság elmélete. (Ford. és bev.: Krokovay Zsolt.) Bp., Osiris K., 1997. 649-651. o.
- 32 J-F. Lyotard: A posztmodern állapot. (Ford.: Bujalos István és Orosz László.) Bp., Századvég K., 1993. 38-39. o.
- 33 J-F. Lyotard, i. m. 8. o.

- 34 Th. Mann: Az elcserélt fejek. Indus legenda. (Ford.: Horváth Henrik.) In: Uő: "Válogatott elbeszélések." (Szerk.: Győrffy Miklós.) Bp., Európa K., 1973. 506. o.
- 35 P. Valery: Mauvaises pensées. Magyarul in: "Gondolatok könyve." (Szerk., ford. és bev. : Gábor György.) (6. kiad.) Bp., Magvető K., 1990. 721. o.
- 36 T. Todorov: Introduction a la littérature fantastique. Paris, Seuil [1970], 176-177., 181-182. o.
- 37 Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás. (II. rész.) In: Pszichológia, 1996. 1. sz., 29-33. o.
- 38 J. Habermas: Képesek-e a komplex társadalmak ésszerű identitás kialakítására? In: Uő: "Válogatott tanulmányok." (Szerk.: Felkai Gábor.) [Bp.] Atlantisz K., 1994. 168-182. o.
- 39 Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. [Bp.] Atlantisz K., 1998. 43-47. o.
- 40 E. Lévinas: Teljesség és Végtelen. 247. o.
- 41 E. Lévinas, i. m. 179. o.
- 42 E. Lévinas, i. m. 94. o.
- 43 E. Lévinas, i. m. 94. o.
- 44 D. Parfit: Reasons and Persons. Oxford, Clarendon Press, 1984. 216-217., 275. o.
- 45 Mesterházi Miklós: A Teletranszporterről, a Kékszakállú herceg váráról, valamint arról, milyen érzés lehet emlékmásnak lenni. [Bp.] Kávé K., 2000. 91-105. o.
- 46 D. Parfit: i. m. 280. o.
- 47 K. apek: Egyszerű élet. (Ford.: Zádor András.) Bp., Európa K., 1963. 160. o.
- 48 Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. [Bp.] Kossuth K., 1982. 205-207. o.
- 49 Popper Péter: Színes pokol. In: Uő: "A pokol színei." [Bp.] Relaxa K., 1991. 147.

o.

50 Arisztotelész: Poétika. (Ford.: Sarkady János.) [Bp.] Magyar Helikon, 1963. 25., 75. o.

51 J. Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns. Band I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. (2. kiad.) [Frankfurt am Main.] Suhrkamp, 1982. 141-142. o.

52 Heller Ágnes: A szubjektum halála? In Uő: "Életképes-e a modernitás?" Debrecen, Latin Betűk, 1997. 262. o.

53 J-P. Sartre: L'Être et le Néant. Paris, Gallimard, 1957. 556-557. o.

54 O. Höffe: Strategien der Humanität. München, Boeck, 1975. 75-82. o.

55 J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. (2. kiad.) Századvég-Gondolat K., 1993. 342-344. o. - Ch. Taylor: Humanizmus és modern identitás. 157-158., 174., 194-196., 206. o.

56 M. Heidegger: Lét és idő. 257. o.

57 E. Lévinas: Transzcendencia és megértés. In: "A modern tudományok emberképe." 230. o.

58 E. Lévinas: A proposito di "Kierkegaard vivant". In: Uő: "Nomi propri." (Trad. di F. P. Ciglia.) Torino, Marietti, 1984. 92-93. o.

59 E. Lévinas: Teljesség és Végtelen. 166-167. o.

60 B. Waldenfels: Antwortregister. [Frankfurt am Main] Suhrkamp [1994], 300. o.

61 L. Krappmann: Soziologische Dimensionen der Identität. (4. ed.) Stuttgart, E. Klett, 1975. 82. o.

62 Pataki Ferenc: Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. Bp., Akadémiai K., 1987. 80-82. o.

63 Pléh Csaba: Interakciós és narratív identitás. In: Magyar Pszichológiai Szemle,

1999. 1. sz., 32. o..

64 E. Hemingway: Az öreg halász és a tenger. (Ford.: Ottlik Géza.) In: Uő:
"Novellák." [Bp.] Európa K., 1963. 554. o.